

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) आधुनिक नेपाली नाट्य क्षेत्रका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । उनले आफ्नो जीवनको छ दशक लामो नाट्ययात्रामा प्रकाशित अप्रकाशित गरी उनन्तीस वटा पूर्णाङ्गी नाटक र चौबिस वटा एकाङ्गी नाटक रचना गरेका छन् । समले ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक विषयवस्तुमा नाटक लेखेका छन् । उनका नाटकहरू बौद्धिक, तार्किक, सूक्ष्म मनोविश्लेषणात्मक र वर्णानात्मक प्रकृतिका छन् । पूर्वीय एवम् पाश्चात्य दुवै थरीका नाट्यकलाको संयोजन गर्ने सम अङ्ग्रेजी नाटककार शेक्सपियर सोफोक्लिज, इब्सेन, बर्नाड शा आदि नाटककारहरूबाट प्रेरित र प्रभावित देखिन्छन् । समका नाटकहरू गद्यात्मक पद्यात्मक चम्पु प्रकारका छन् भने परिणतिका दृष्टिले सुखान्त तथा दुःखान्त छन् । उनका दुःखान्त तथा वियोगान्त नाटकहरू बढी सफल देखिन्छन् । **मुटुको व्यथा** (१९८६) शीर्षकको नाटकबाट नेपाली नाट्य क्षेत्रमा आधुनिकताको आमन्त्रण गर्ने सम बहुमुखी प्रतिभाका धनी प्रथम आधुनिक नाटककार हुन् ।

इतिहास भनेको विगतका समयमा भएका घटनाहरूको तथ्य संकलन तथा तिनको विवेचना गर्ने विधा हो । यसले विगतमा घटेका घटनाहरूको खोज वा त्यसको रहस्य उद्घाटन गर्दछन् । तिनै इतिहासका घटनाहरू नाटकमा समावेश गरी लेखिएका नाटकहरूलाई ऐतिहासिक नाटक भनिन्छ । कुनै पनि कुरा त्यस समय भन्दा अगाडि इतिहासका कालखण्डमा अस्तित्वमा छैनन् र त्यसको उपस्थिति वा अस्तित्व वर्तमानमा देखियो भने त्यसको ऐतिहासिक महत्त्व रहने गर्दछ । समले लेखेका सामाजिक, पौराणिक र ऐतिहासिक नाटकहरूमध्ये **अमरसिंह** (२०१०) र **भीमसेनको अन्त्य** (२०१२) पूर्णाङ्गी तथा **नालापानी** (२०२०) र **रणदुल्लभ** (२०२०) एकाङ्गी ऐतिहासिक नाटक हुन् । यिनै नाटकहरूमा रहेको राष्ट्रप्रेम खोजी गर्ने शोधको विषय भएकाले सम्बन्धित विषयका बारेमा चर्चा गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

इतिहासको गर्भमा घटेको घटनालाई जस्ताको तस्तै ल्याएर र केही मात्रमा कल्पनाको सुन्दर समायोजन गराएर नाट्यतत्त्वगत प्रयोगले समका सम्पूर्ण पूर्णाङ्गी तथा एकाङ्गीहरू सबल बन्न पुगेका छन् । उनका सम्पूर्ण ऐतिहासिक नाटकहरूमा नेपालको गौरव, माया, ममता, सद्भाव र समर्थनको बेजोड प्रस्तुति रहेको छ साथै नेपालका लागि विविध तवरबाट योगदान पुऱ्याउने भीमसेन, अमरसिंह, भक्ति थापा जस्ता राष्ट्रवादी ऐतिहासिक पात्रका रूपबाट इतिहासलाई उजागर तथा भूतकालिक घटनाको यथार्थ प्रस्तुति दिने काम समले गरेका छन् । उनले आफ्ना नाटकहरूमा विभिन्न नेपालका भौगोलिक सन्दर्भलाई उल्लेख गर्दै इतिहासका घटनाहरूलाई नाटकीकरण गर्ने काम गरेका छन् । यही नै समको ऐतिहासिक नाटक लेखनको महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य हो ।

उनका ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रप्रेमको चेतना ओतप्रोत रूपमा झल्किएको पाइन्छ । जुन राष्ट्रप्रेम भावलाई उजागर गर्न प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ । पात्र, संवाद र उनीहरूका कार्यमा पनि राष्ट्रप्रेम देखिन्छ ।

१.२ समस्या कथन

नाटक सम्राट बालकृष्ण समका ऐतिहासिक, पौराणिक तथा सामाजिक विषयवस्तुका नाटकहरू प्रकाशित भएका छन् । जसमध्ये यस शोधकार्यका उनका ऐतिहासिक नाटकहरूमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमको अध्ययन र विश्लेषण गरिएकोले प्रस्तुत शोधकार्यका निम्नलिखित समस्याहरू रहेका छन् :

१. बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा राष्ट्रप्रेमको सन्दर्भ केकस्तो छ ?
२. बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा राष्ट्रप्रेम कसरी प्रस्तुत भएको छ ?

१.३ उद्देश्य

प्रस्तुत शोधमा नाटककार बालकृष्ण समबाट लेखिएका ऐतिहासिक नाटकहरूमा प्रयुक्त राष्ट्रप्रेमको अध्ययनका लागि निम्न उद्देश्य रहेका छन् ।

१. बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा राष्ट्रप्रेमको सन्दर्भको अध्ययन गर्नु ।
२. बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा राष्ट्रप्रेमको खोजी गर्नु ।

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा

बालकृष्ण समले नेपाली नाट्यक्षेत्रमा सामाजिक, ऐतिहासिक र पौराणिक विषयवस्तुलाई लिएर नाटकको सिर्जना गरेका छन् । समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमका सम्बन्धमा विभिन्न लेखक समालोचकहरूले आफ्ना रचनामा चर्चा गरेका छन् । राष्ट्रप्रेमलाई मात्र विषय बनाएर भने कसैले खोजी गर्ने कार्य गरेका छैनन् तर पनि उनीहरूले सामान्य रूपमा चर्चा गरेका राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी प्रसङ्गहरूलाई यस शोधमा पूर्वकार्यका रूपमा लिइएको छ । बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमको खोजी गरिएका प्रमुख सन्दर्भहरूलाई कालक्रमिक रूपमा यसरी देखाइएको छ ।

तानाशर्माले **सम र समका कृति** (२०२८)मा बालकृष्ण समबाट लिखित ऐतिहासिक नाटकको चर्चा गर्ने क्रममा **अमरसिंह** नाटकका प्रमुख पात्र अमरसिंहलाई त्यस्ता राष्ट्रसेनानीका रूपमा चिनाएका छन् जसले नेपालको गरिमालाई बढाएर हरेक नेपालीको स्वाभिमानको छाती चौडा बनाइदिएको प्रसङ्गबाट राष्ट्रप्रेम भक्तिकएको छ । **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा पनि भीमसेन थापालाई नायक बनाएर राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी विभिन्न प्रसङ्गहरूको चर्चा गरेका छन् । साथै **नालापानीमा** एकाङ्कीमा पनि राष्ट्रप्रेम प्रयोग गरिएको छ भनेका छन् । समका ऐतिहासिक नाटकमा भएको राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी यस चर्चाले यस शोधलाई पूर्वकार्यका रूपमा सहयोग पुर्याएको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **समको दुःखान्त नाट्य चेतना** (२०४५)मा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको प्रमुख चरित्र भीमसेन थापाको चारित्रिक विशेषता वर्णन गर्दै भीमसेन थापाका माध्यमले तत्कालीन समयमा सम्पूर्ण नेपालीहरूमा राष्ट्र भक्ति र देशप्रेम जगाउन कस्ता कस्ता कार्य भएका थिए भन्ने प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । कुशल र दुर्दशी राजनीतिज्ञ भएता पनि आफ्ना विरोधी पाण्डेहरूलाई दबाउनमा यिनले कठोरता र क्रूरता देखाएका भए पनि यिनमा धूर्तता र छलकपट भने देखिदैन । भीमसेनको राष्ट्रप्रतिको वफादारीले सम्पूर्ण जनतामा राष्ट्रियताको भावना जागीत भएको छ । उपाध्यायको यस अध्ययनले समको **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा भएको राष्ट्रप्रेम खोज्न मदत मिलेको छ ।

छन्द बिनोद दाहालले **समका ऐतिहासिक नाटकको अध्ययन** (२०४६) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधकार्यमा **अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र नालापानीमा** जस्ता समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा प्रयोग भएका भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र काल्पनिक राष्ट्रप्रेमका सन्दर्भहरूको चर्चा गरेका छन् । उनको यस शोधकार्यले समका ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रप्रेमको खोजी गर्न पूर्वकार्यको काम गरेको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **नाटकको अध्ययन** (२०५६) शीर्षकको पुस्तकमा नाटकको विषयमा नाट्यविधान, दुःखान्त नाट्यचर्चाका गरेका छन् । साथै बालकृष्ण समको **अमरसिंह** नाटकका बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकले समको ऐतिहासिक नाटकका बारेमा विभिन्न जानकारी दिएको छ । जसले यस शोधकार्यलाई सन्दर्भ सामग्रीको काम गरेको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **नेपाली नाटक र नाटककार** (२०६१)मा **अमरसिंह** नाटकलाई परिधीय दुःखान्त र **भीमसेनको अन्त्य** नाटकलाई खास दुःखान्त भनी उल्लेख गरेका छन् । अमरसिंह देशभक्ति राजभक्ति र वीरताका अमरसुक्ति छन् । इतिहासका घटनाको ज्ञान दिलाउनु र देशभक्ति तथा वीरताको पाठ पढाउनु यसको मूल उद्देश्य हो । नाटकमा देशभक्ति र राष्ट्रिय स्वाभिमानको उच्च अभिव्यक्तिहरू छन् । यसबाट अमरसिंह थापा, भीमसेन थापा र भक्ति थापा जस्ता राष्ट्र नायकहरूले देखाएको राष्ट्रप्रेमको जानकारी पाउन सकिन्छ ।

रामचन्द्र पोखेलले **नेपाली नाटक सिद्धान्त र समीक्षा** (२०६२)मा **अमरसिंह** र **भीमसेनको अन्त्य**मा इतिहासका तत्त्व खोज्ने क्रममा **अमरसिंहको** कथावस्तुमा राष्ट्रिय एकता, कुटनीतिक दाउपेच, वीरतामूलक भावमा केन्द्रित छ भने **भीमसेनको अन्त्यको** कथावस्तु दरबारिया खिचातानी, षड्यन्त्र र जालभेलमा आधारित छ भन्दै **अमरसिंह** र **भीमसेनको अन्त्य**ले हाम्रा पुर्खाहरूको जातीय जागरण र राष्ट्रियचेतना व्यक्त गरेको छ । नेपालको अतीतलाई दर्शक वा पाठक वर्गका सामुन्ने प्रस्तुत गरी देशको राजनीतिक, आर्थिक, कुटनीतिक र राष्ट्रिय भावनाको चित्रण गरेका छन् भनी चर्चा गरेका छन् । यसबाट समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा भएको राष्ट्रप्रेमका बारेमा जानकारी मिलेको छ ।

देवीप्रसाद सुवेदीले **समको सुखान्त नाट्यकारिता** (२०६४)मा **नालापानीमा** नाटकमा भएको सुखान्त पक्षको खोजी गरेका छन् । उनले नालापानीमा नाटकको कथानक, इतिहासको

स्रोतका बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकले **नालापानीमा** नाटकके विषय बारेमा जानकारी मिलेको छ ।

रामचन्द्र पोखरेलले **ऐतिहासिक नाटक र नाटककार बालकृष्ण सम (२०६५)** शीर्षकको पुस्तकमा ऐतिहासिक नाटकको सैद्धान्तिक स्वरूप, ऐतिहासिक नाटकका तत्त्व, बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकको परिचय तथा समका सबै ऐतिहासिक नाटकहरूको विश्लेषण समेत गरेका छन् । उनले समका **अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र नालापानीमा** जस्ता ऐतिहासिक नाटकमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी विभिन्न पक्षको अध्ययन समेत गरेका छन् । उनको यस पुस्तकले बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमका बारेमा राम्रो जानकारी मिलेको छ ।

हेमचन्द्र नेपालले **बालकृष्ण समका नाटकमा राष्ट्रिय चेतना (२०६९)** शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा समका नाटकहरूमा प्रयोग भएको राष्ट्रिय चेतनाका बारेमा राम्रो अध्ययन गरेका छन् । उनको अध्ययनमा समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा प्रयोग भएको राष्ट्रिय चेतनाका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । जसमा राष्ट्रप्रेमका बारेमा पनि वर्णन भएको छ । राष्ट्रिय चेतना अन्तर्गत भौगोलिक, सांस्कृतिक, जातीय र भाषिक जस्ता सन्दर्भहरूको पनि विश्लेषण गरिएको छ । यसले समका ऐतिहासिक नाटकमा भएको राष्ट्रप्रेमका बारेमा बुझ्न सहयोग गरेको छ ।

माथिका पूर्वकार्यहरूको अध्ययनबाट समका ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रप्रेम निक्कै हुन आउँछ । यसरी समका ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रप्रेमको चर्चा फाटफुट रूपमा पाइए तापनि राष्ट्रप्रेम सम्बन्धित सामान्य अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइन्छ । समका ऐतिहासिक नाटकमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमका बारेमा शोधकार्यको नितान्त आवश्यकता भएकाले यस शोधमा समका ऐतिहासिक नाटकमा केन्द्रित भई राष्ट्रप्रेमको खोजी गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व

बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा विभिन्न कोणबाट अध्ययन भए तापनि अहिलेसम्म ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रप्रेम भन्ने विषयमा अध्ययन नभएकाले यस अध्ययनले

उनको ऐतिहासिक नाटकमा प्रयुक्त राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी अध्ययन र विश्लेषणतर्फको खाँचो परिपूर्ति गर्ने भएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ । साथै समका ऐतिहासिक नाटकमा प्रयुक्त राष्ट्रप्रेमको बारेमा जानकारी लिन जो कोही अध्येताहरूलाई उपयोगी हुने भएकाले प्रस्तुत शोधको औचित्य तथा महत्त्व ठहर्दछ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा आधारित भएर केही लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । प्रस्तुत शोधकार्य बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकमा रहेको राष्ट्रप्रेममा मात्र केन्द्रित रहेको छ । राष्ट्रप्रेमको पुष्टिका लागि राष्ट्र र ऐतिहासिकता सम्बन्धी विभिन्न धारणाहरूलाई पनि चिनाइएको छ । समका ऐतिहासिक नाटकहरू **भक्त भानुभक्त** (२०००), **मोतीराम** (२०२२), **अमरसिंह** (२०१०), **भीमसेनको अन्त्य** (२०१३), **नालापानीमा** (२०२०) र **रणदुल्लभ** (२०२०) हुन् । यस शोधमा **भक्तभानुभक्त** र **मोतीराम** जीवनीमूलक ऐतिहासिक नाटक भएको र **रणदुल्लभ** नाटक राष्ट्रप्रेमको भन्दा पनि दरबारिया षड्यन्त्र र दाउपेचको प्रस्तुतिमा केन्द्रित भएकोले समावेश गरिएको छैन । यसमा **अमरसिंह**, **भीमसेनको अन्त्य** र **नालापानीमा** तीन नाटकहरूलाई मात्र लिइएको छ र यिनै तीन नाटकमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमको खोजी गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य सङ्कलित सामग्रीहरूका आधारमा मूलतः निगमनात्मक तथा वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक पद्धतिका आधारमा गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका आधारमा प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका लागि समका ऐतिहासिक नाटकहरूमध्ये **अमरसिंह**, **भीमसेनको अन्त्य** र **नालापानीमा** कृतिहरू प्राथमिक स्रोतका रूपमा र उक्त सङ्ग्रहहरू सम्बन्धमा लेखिएका विभिन्न पुस्तक, शोधपत्र तथा विभिन्न पत्रपत्रिकामा रहेका लेख आदिलाई द्वितीय स्रोतको सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । साथै

विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरूबाट पनि आवश्यक जानकारी लिइएको छ र तिनैको आधारमा समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा भएको राष्ट्रप्रेमको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषणको विधि

प्रस्तुत शोधमा सङ्कलित सामग्रीहरूलाई वर्णनात्मक विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

९ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधकार्यको प्रस्तुति निम्नलिखित ढाँचामा गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोध प्रस्ताव

दोस्रो परिच्छेद : ऐतिहासिकता र राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधार

तेस्रो परिच्छेद : बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा राष्ट्रप्रेमको सन्दर्भ

चौथो परिच्छेद : बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा राष्ट्रप्रेम

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्री सूची

दोस्रो परिच्छेद

ऐतिहासिकता र राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधार

२.१. विषय प्रवेश

बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूका भएको राष्ट्रप्रेमको खोजी गर्नलाई सर्वप्रथम इतिहास र राष्ट्रप्रेम जस्ता अवधारणाहरू पनि जानकारी लिनु पर्ने हुन्छ । त्यसैले यस परिच्छेदमा ऐतिहासिकता र राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी अवधारणाहरूको चर्चा गरिएको छ । यसका लागि ऐतिहासिकता बुझ्न इतिहासका बारेमा र राष्ट्रप्रेम बुझ्न राष्ट्र र राष्ट्रियता जस्ता अवधारणाहरूको पनि चर्चा गरिएको छ ।

२.२ ऐतिहासिकता सम्बन्धी मान्यता

इतिहास शब्दको व्युत्पत्ति इति+ह+आस अर्थात् यस्तो अवस्थै भएको थियो भन्ने हुन्छ । यसको मतलब बितेका समयमा घटेका घटना भन्ने हुन्छ । इतिहास अङ्ग्रेजी भाषाको HISTORY शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । विभिन्न विद्वानहरूले इतिहासलाई परिभाषित गरेका छन् । इ.एच.कारले “इतिहासकार र यसले प्राप्त गरेको तथ्य बीचको अन्तरक्रियाको निरन्तर प्रक्रिया तथा वर्तमान र भूतका बीचको अन्त्यहीन संवाद नै इतिहास हो” भनेका छन् । त्यस्तै आर.जी. कलिङ्गडको विचार अनुसार “इतिहास भनेको एक किसिमको अनुसन्धान वा खोजी हो ।” ह्यारी प्रचिनकालदेखि नै मानिसको अतीतका वास्तविक स्वरूपबारे गरिने विवेकपूर्ण खोजीमा आधारित सिकाई र लेखाई सम्बन्धी परम्परा नै इतिहास मान्छन् (श्रेष्ठ, २०६५ : २) ।

विभिन्न विद्वानहरूका इतिहास सम्बन्धमा दिएका परिभाषाहरूबाट इतिहास एउटा यस्तो प्रक्रिया हो जसबाट मानिसका अतीतबारे ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ, भन्ने सार पाउन सकिन्छ । यसले सत्य तथ्यमा विश्वास राख्ने भएकाले यो विज्ञान जस्तै प्रमाणित गर्न सकिन्छ । यसले कारण, घटना र परिणाम जस्ता तीन प्रक्रियाको चक्रसँग सम्बद्ध भई आफ्ने विचार राख्दछ । ऐतिहासिक साधन अथवा सामग्रीहरूका आधारमा तयार हुने एउटा विषय नै इतिहास हो ।

इतिहासका दृष्टिले प्रसिद्ध हुनाको भाव वा अवस्थालाई ऐतिहासिक भनिन्छ । इतिहास भनेको भूतमा घटित घटनाहरूको सङ्कलन र व्याख्या विश्लेषण हो । इतिहास भनेको विगतका समयमा भएका घटनाहरूको तथ्य संकलन तथा तिनको विवेचना गर्ने विधा हो । यसले विगतमा घटेका घटनाहरूको खोज वा त्यसको रहस्य उद्घाटन गर्दछन् । तिनै इतिहासका घटनाहरू नाटकमा प्रयोजन गरी लेखिएका नाटकहरूलाई ऐतिहासिक नाटक भनिन्छ । कुनै पनि कुरा त्यस समय भन्दा अगाडि इतिहासका कालखण्डमा अस्तित्वमा छैनन् र त्यसको उपस्थिति वा अस्तित्व वर्तमानमा देखियो भने त्यसको ऐतिहासिक महत्त्व रहने गर्दछ । निरन्तर रूपले गतिमान भइरहने समय वा कालसँग इतिहास सम्बन्धित हुने भएको हुदा यसलाई ज्ञान क्षेत्रको एउटा महत्त्वपूर्ण शाखा मानिएको छ । जुन समयमा आदिसृष्टिको प्रारम्भ भयो त्यसै समयदेखि नै इतिहासले आफ्नो स्वरूप देखाउँदै गयो र पछाडि पछाडि आफ्नो पदचाप छोड्दै सम्पूर्ण मानव जातिलाई अगाडि बढ्दै जान प्रेरित पनि गर्दै गयो (श्रेष्ठ, २०६५ : १) । त्यसैले यो मानव मूल्यका रूपमा विकशित हुँदै गएर यसको अध्ययन अनुसन्धानमा कयौँ विद्वान वर्गलाई महत्त्वपूर्ण खुराक दिन यो सफल भएको छ ।

कुनै पनि वस्तु तथा पदार्थले त्यस समयभन्दा अगाडि अस्तित्वमा आउने अवसर प्राप्त गरेको थिएन तर त्यस पछि एकाएक अस्तित्वमा आउन सफल भयो भने त्यसको ऐतिहासिक महत्त्व रहने गर्छ । इतिहाससँग सम्बन्धित विषयवस्तु नै ऐतिहासिक हो । ऐतिहासिकतामा इतिहासका घटनाहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । ऐतिहासिकता र इतिहास एकै प्रकारका धारणा हुन् । इतिहासको अध्ययनले ऐतिहासिक पक्षको पनि जानकारी गराउँछ । त्यसैले यहाँ इतिहास सम्बन्धी विभिन्न पक्षहरूको चर्चा गरिएको छ ।

२.२.१ इतिहास र कल्पना

इतिहास अतीतमा घटेको घटनाहरूको सत्य तथ्य गवेषण हो जसले परिवर्तनको सत्यापनका लागि सन्दर्भग्रन्थको काम गर्छ । वस्तुनिष्ठ सत्यलाई साहित्यकारले साहित्यका विभिन्न शैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्छन् । कल्पना भनेको एक मानसिक क्रिया भएकोले स्मृति नयाँ कुरा पटलमा अथवा वस्तुको रूपरेखा बनाएर काव्य, चित्र, प्रतिभा आदि रूपमा उतार्ने वा मूर्त रूप दिने क्रियात्मक मानसिक शक्ति कल्पना हो (त्रिपाठी, २०४० : २१३) । कल्पनाले

व्यक्तिको चिन्तनमा गति प्रदान गर्छ । कुनै पनि वस्तुको स्वरूप दुई प्रकारबाट स्पष्ट हुन्छ । पहिलो प्रत्यक्ष दर्शन गरेर र दोस्रो कल्पनाका माध्यमबाट । यसरी गरिने कल्पना साहित्यमा सत्यसँग निकट रहनु पर्दछ जसले गर्दा ऐतिहासिक साहित्यिक कृतिले कुनै पनि देशको इतिहासका बारेमा बुझ्न मद्दत गर्दछ । ज्ञात कुराहरूलाई जोड्न इतिहासकारले अज्ञात कुराहरूलाई जोड्दछ । यस्तो अज्ञात तथ्यहरू कल्पनाशक्तिका उपज हुन्छन् । इतिहासकारले इतिहासको कालक्रमको कार्यकारण जोड्न कल्पनाको प्रयोग गर्दछ (पोखरेल, २०६६ : ८) । इतिहासकारले अज्ञात कुराहरूलाई प्रयोग गर्दा प्रमाणहरू दिन सक्नुपर्दछ ।

यसरी सत्यतथ्य कुराहरूलाई साहित्यमा प्रयोग गर्दा पाइएका तथ्यहरूले मात्र पर्याप्त हुँदैन यसका लागि सत्यकै निकट रहेर कल्पनाको प्रयोग गर्नु पर्दछ । इतिहासकारले कल्पनाका माध्यमबाट अतीतकालीन घटनामा कार्यकारण सम्बन्ध स्थापित गर्दछ । कार्यकारण सम्बन्धमा वर्तमान पनि एक कारणको रूपमा प्रस्तुत हुन्छ । अतीतको इतिहास वर्तमानको पनि एक अभिन्न अङ्ग हो । इतिहासकार पूर्ण रूपमा आफ्नो अनुभवमा निर्भर नरहेर वस्तुनिष्ठ अनुभवमा निर्भर रहन्छ । इतिहासकार कल्पनाको सहारामा अतीत कालीन तथ्यलाई एकत्रित गरी त्यसमा व्यवस्थित रूप प्रदान गर्दछ । ज्ञात तथ्यको बीचमा अज्ञात कुरालाई जोड्न इतिहासकारले कल्पनातत्त्वको प्रयोग गर्छ । इतिहासकार ज्ञात तथ्यद्वारा निश्चित सम्भाव्यता अथवा कल्पनालाई आधार मानेर अगाडि बढ्दछ । इतिहासकार तथ्याङ्क सङ्ग्रहकर्ता मात्र होइन उसले कार्यकारणको परम्परालाई खोज्ने कार्य पनि गर्दछ (जोशी, २०१६: ७) । इतिहासकारले कालको कार्यकारण परम्परालाई खोज्न आफ्नो मौलिक प्रतिभालाई मूल आधार बनाउँछ । थोरै ज्ञात तथ्यलाई सम्पूर्ण इतिहासको सिर्जना गर्न कल्पनाशक्तिको आवश्यक पर्छ । कल्पनाशक्तिको अभावमा ज्ञात तथ्यको विश्लेषण सम्भव छैन । यसो भनेर इतिहासकारले इतिहासको मर्म नै बिगारेर सत्यको सङ्कलन गर्न भने छुट हुँदैन ।

२.२.२ इतिहास र साहित्य

इतिहास हिजोका घटनाहरूको सङ्कलन हो भने साहित्य भाषाको सबैभन्दा सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति हो । साहित्य रचना गर्न प्रेरणाका माध्यम धेरै हुन्छन् । प्राय साहित्यको रचना काल्पनिक विषयवस्तुमा आधारित रहेर गरिन्छ तर पनि कतिपय साहित्यिक रचनाहरू इतिहाससँग

सम्बन्धित हुन्छन् । साहित्यमा विशेष गरेर आख्यानलाई इतिहासको निकटको विधा मानिन्छ । यस विधामा भूतकालका घटनाहरू समाविष्ट हुने भएकाले यो तथ्य मूलक हुन्छ । हिजोआज जुन कृतिलाई ऐतिहासिक काव्य भनिन्छ (श्रेष्ठ, २०६५ : १३) । इतिहाससँग सम्बन्धित भएर लेखिएका रचनाहरूलाई ऐतिहासिक साहित्य भनेर चिनिन्छ । साहित्यका विभिन्न स्रोतहरू हुन्छन् । सामाजिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक, काल्पनिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक आदि कुरा साहित्यका स्रोतहरू हुन् । यसमध्येमा ऐतिहासिकता एक प्रमुख स्रोत हो ।

विभिन्न समयमा देश विदेशमा घटेका घटनाहरूको कलात्मक प्रस्तुति गरेर रचिएको साहित्य ऐतिहासिक हुन्छ । इतिहास मानवजीवनले भोगेका घटनाहरू भएकाले साहित्यले पनि मानवजीवनले नै भोगेका र भोग्नुपर्ने घटनाहरूको प्रस्तुति गर्ने हुदा इतिहास र साहित्य एक अर्काका परिपूरक बनेका छन् । साहित्यले छरिएर रहेका इतिहासलाई एकत्रित गर्नेकार्य गर्दछ, तर इतिहासलाई बिगारेर प्रयोग गर्न भने पाउँदैन । साहित्यकारले इतिहास र साहित्यलाई संयोजित रूपमा चित्रण गर्नुपर्छ । ऐतिहासिक कृतिमा इतिहासले साहित्यलाई र साहित्यले इतिहासलाई अतिक्रमण गर्नु हुँदैन । साहित्यकारले ऐतिहासिक सामग्री ग्रहण गर्दा कथावस्तु, परिवेश र पात्रलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ । कथावस्तु, पात्र र परिवेश इतिहासमा प्रमाणित हुनुपर्छ । त्यसलाई पुष्टि गर्न साहित्यकारले तत्कालीन सभ्यता र संस्कृतिलाई ग्रहण गर्न सक्छ । इतिहास स्थूल रूपमा घटनाहरूको निर्जीव अस्थिपञ्जर मात्र हो, सभ्यता र संस्कृति इतिहासको अन्तश्चेतना हो (मिश्र, १९८१ : २९) । इतिहासले कुनै युग विशेषको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि कालगत परिस्थितिलाई चित्रण गर्दछ । साहित्यकारले इतिहासबाट विषयवस्तु, पात्र, घटनाहरू ग्रहण गरेर स्वकल्पनाका आधारमा ऐतिहासिक साहित्यको रचना गर्छन् र पाठक वर्गलाई सम्मोहित गरेर उनीहरूलाई आफ्नो देशकालका बारेमा जानकारी गराउँछन् ।

इतिहास मानवसमाजको बाह्य परिस्थिति र घटनावालीको विवरण हो भने साहित्य इतिहासको आन्तरिक भावनाशक्तिको आख्यान हो । इतिहास कुनै पनि राष्ट्रको जीवनी हो र साहित्य त्यो राष्ट्रको जीवनीको आत्मकथा हो (पोखरेल, २०६५ : १४) । इतिहास र साहित्यलाई रथका दुई पाग्राका रूपमा पनि चित्रण गरिएको छ । इतिहास हिजोको सम्पूर्ण समय पनि हो र

साहित्यकारमा आफ्नो हिजोको समयको प्रभाव धेरै परेको हुन्छ । साहित्यकार कुन समाजमा कसरी बसोबास गरेको छ, उसको सङ्गत कस्तो छ, उसको समाज, देशको इतिहास कस्तो छ र त्यसलाई प्रस्तुत गर्न साहित्यकारको कल्पनाशक्ति कस्तो छ भनेर बुझ्न सकेमा उसमा इतिहासका घटनाहरूको प्रभाव कति परेको छ भनेर जान्न सम्भव हुन्छ ।

२.२.३ ऐतिहासिक नाटक

ऐतिहासिक नाटक अतीत र वर्तमानको समन्वय हो । कुनै पनि नाटकलाई कालक्रममा होइन की अतीतको पुनर्संरचनाका रूपमा हेर्नुपर्ने हुन्छ । विभिन्न समयमा घटेका ऐतिहासिक घटनाहरूलाई आधार बनाएर लेखिएका नाटक ऐतिहासिक नाटक हुन् । नाटक साहित्यको ज्यादै लोकप्रिय विधा हो । यो विधा पठनका लागि मात्र नभएर प्रदर्शनका लागि पनि रचना गरिएको हुन्छ । त्यसैले यसलाई दृश्य विधाका रूपमा परिचित गराईएको छ । नाटक 'नट्' धातुमा 'अक' प्रत्ययको योगबाट बनेको 'नाटक' शब्दको सामान्य अर्थ हुन्छ अभिनेताको कार्य भन्ने हुन्छ । नाटकलाई अङ्ग्रेजीमा 'ड्रामा' वा 'प्ले' भनिन्छ (आचार्य, २०६६ : १) । ऐतिहासिक नाटकलाई बेकनले यसरी परिभाषित गरेका छन् : "ऐतिहासिक नाटक इतिहासको दृश्य रूप अथवा साक्षात्कार हो । ऐतिहासिक नाटक अतीतका कृतिहरूको वर्तमान प्रतिभा हो "(पोखरेल, २०६५ : २०) । उनको यस परिभाषाबाट ऐतिहासिक नाटक भनेको अतीतका घटनाहरूको सङ्कलन हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । त्यस्तै हड्सनले ऐतिहासिक नाटकलाई यसरी परिभाषित गरेका छन् : "ऐतिहासिक नाटकमा अतीतको संकेन्द्रित इतिहास रहन्छ, नाटककारले त्यो विन्दुमा हाम्रो विचारलाई केन्द्रित गर्छन् जहाँ सत्यका विभिन्न क्षणहरू मिल्छन् जसलाई नाटककारको विषय क्षेत्रको एकता र विविधताका साथ दर्शकले सर्वेक्षण गर्न सक्छन् "(पोखरेल, २०६५ : २१) । उनको यस परिभाषाले ऐतिहासिक नाटक भनेको अतीतका सत्य घटनाहरूको प्रस्तुति हो जुन पाठकले परिक्षण गर्न सक्छन् ।

साहित्यको यस प्रकारको अभिनय विधा नाटक विभिन्न विषयवस्तुहरूको प्रयोग गरेर रचना गरिन्छ । समाज, धर्म, चिन्तन, संस्कार, अर्थ, प्रेम, पुराण, इतिहास जस्ता विषयमा नाटकको रचना गरिन्छ । कुनै पनि वस्तु तथा पदार्थले त्यस समयभन्दा अगाडि अस्तित्वमा आउने अवसर प्राप्त गरेको थिएन तर त्यसपछि एकाएक अस्तित्वमा आउन सफल भयो त्यस

विषयको ऐतिहासिक महत्त्व रहने गर्छ । नाटक रचना गर्दा अन्य विषयहरूको समावेशमा रचनाकार स्वतन्त्र रूपमा नाटक लेख्न पाउछ तर ऐतिहासिक नाटकको रचना गर्दा भने नाटककार इतिहास र सत्यतथ्य कुराहरूसँग नजिक रहनु पर्दछ । इतिहासद्वारा प्रतिपाद्य कथावस्तु, ऐतिहासिक वातावरण र मानसिकतालाई नाटकीय कल्पनाद्वारा संरचित साहित्यको दृश्यकाव्य ऐतिहासिक नाटक हो (राय, १९९२ : ४७) । ऐतिहासिक नाटकमा इतिहासको समग्रता अटाउँन सक्दैन । यसले इतिहासका खास घटनालाई आफ्नो वस्तु स्रोत बनाउँछ । ऐतिहासिक नाटक ऐतिहासिक सत्यका आधारमा रचना गरिने भए पनि त्यसमा अनैतिहासिक कुरा लेखी नाटकको प्रभाव धेरै पार्ने अधिकार पनि नाटककारको भएको कुरा साहित्यमा मानिएको छ । इतिहासमा वास्तविकताको भूमिमा सत्यताको मासु थपेर लेखिन्छ, ऐतिहासिक नाटक इतिहासको पृष्ठभूमिमा सम्भावनाको मासु थुपारेर लेखिन्छ । कल्पना र अलङ्कारहरूका मात्रा जति बढ्छ, नाटक इतिहासबाट त्यति नै टाढा पुग्दछ । इतिहासमा त जति सुकै सत्य घटनाको सङ्कलन भए पनि तिनको उपयोग र प्रयोगद्वारा इतिहासकार सज्जनलाई दुर्जन र दुर्जनलाई सज्जन बनाउन सक्दछन् भने भ्रम काल्पनिक साधनहरू बटुलेर नाटककार अर्थको अनर्थ गर्न किन नसकोस, परन्तु विभिन्न इतिहासकारहरूले भाँतिभाँतिका अर्थ लगाए तापनि मूल्य तथ्य उही रहन्छ (ज्ञवाली, २०६४ : १) । यसले नाटककारले इतिहासलाई कसरी कसरी प्रयोग गर्न सक्छ भन्ने देखाएको छ ।

२.२.४ ऐतिहासिक नाटक र इतिहास

इतिहासलाई आधार मानेर लेखिएका नाटकहरू ऐतिहासिक नाटक हुन । ऐतिहासिक नाटकको कच्चा पदार्थ नै इतिहास भएकाले इतिहास र ऐतिहासिक नाटकको सम्बन्ध घनिष्ठ रहेको छ । जुन नाटकमा इतिहासको मिश्रण हुन्छ त्यो ऐतिहासिक नाटक बन्दछ । ऐतिहासिक नाटकमा नाटक र इतिहास दुई पक्ष रहन्छन् । नाटकले इतिहासको समग्रतालाई भन्दा पनि कालविशेष, घटनाविशेष, पात्रविशेष र परिवेशविशेषलाई आफ्नो रचनाको आधारवस्तु बनाउछ । विश्व साहित्यमा इतिहासलाई आधार बनाएर विभिन्न रचनाहरू बनेका छन् । इतिहासका पिता मानिने हेरोडोटस, कान्ट, भिको, स्पेन्सर, डार्विन मार्क्स क्रोचो नित्से, पार्किन्स जस्ता दार्शनिकहरूले इतिहासलाई जनताहरूका माझमा ल्याउन साहित्यको रचना गर्ने कार्यको

थालनी गरेको पाइन्छ । उनीहरूका यस्ता कार्यले साहित्य र इतिहास सम्बन्धी सिद्धान्त इतिहासवादको प्रवर्तन भएको थियो । यस्तै यस्तै पृष्ठभूमिबाट आएको इतिहास र साहित्य जोडेर प्रस्तुत गर्ने परम्परामा नेपाली नाटक पनि समावेश भएको छ ।

साधारणतया ऐतिहासिक नाटकको रचना इतिहास र नाटकको सहयोगबाट हुन्छ । इतिहास सत्यको अन्वेषण गर्दागर्दै पनि प्रकृतिद्वारा तथ्योउन्मुख एवम् तथ्यापेक्षी रहन्छ । इतिहासमा विभिन्न प्रकारका प्रमाण, प्रामाणिक ग्रन्थ, सिला लेख, ताम्रपत्र, मुद्रा र प्राचीन पत्र आदि समाविष्ट रहन्छ । यसको विपरित ऐतिहासिक नाटकले आवश्यक परेको अवस्थामा मानवीय सत्यको स्थापना गर्ने क्रममा ऐतिहासिक तथ्यलाई अपेक्ष पनि गर्न सक्छन् । तथ्य ऐतिहासिक नाटककारका लागि बन्धन हुँदैन तर इतिहासका तथ्य ऐतिहासिक नाटकका उपकरण भने निश्चित हुन्छन् । ऐतिहासिक नाटककारले अतीतकालीन घटना, पात्र, चारित्रिक विशेषता, वातावरण र देशकालको समन्वित रूपलाई आफ्नो प्रतिभाद्वारा काल्पनिकताले सजाएर नाटकीय शैलीमा प्रस्तुत गर्छ (पोखरेल, २०६५ : २४) । यसरी ऐतिहासिक नाटक भन्नु नै इतिहास समावेश भएको रचना हो । इतिहासका सत्य घटनामा नाटककारले आफ्नो क्षमता अनुसार कल्पनाको प्रयोग गरेर प्रस्तुत गर्दछ । यस प्रकारका नाटकहरूको रचनाले इतिहासको अध्ययन गर्न गाह्रो मान्ने पाठकहरूलाई साहित्यको पठनबाट नै इतिहासबारे जानकारी लिन मद्दत मिल्दछ ।

२.३ राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी मान्यता

राष्ट्रप्रेम भनेको कुनै निश्चित भूभागमा बसोबास गर्ने समुदायले आफ्नो भूगोल, जाति, संस्कृति, पहिचान, अखण्डता जस्ता पक्षमा देखाएको आफ्नोपनको भावना हो । राष्ट्रप्रेम हुनलाई सर्वप्रथम राष्ट्रको अस्तित्व हुनुपर्दछ । राष्ट्र र राष्ट्रियता जस्ता अवधारणाहरूले राष्ट्रप्रेमलाई पनि देखाउन मद्दत गर्छन् । निश्चित भूभाग, निश्चित जनता, निश्चित शासन प्रणाली भएको कुनै निश्चित भूगोल नै राष्ट्र हुन्छ भने त्यस भूगोलमा बस्ने नागरिकले आफ्नो राष्ट्रका बारेमा सोच्ने सकारात्मक कुराहरू राष्ट्रियतामा पर्दछन् (नेपाल, २०६९ : २८) । यही राष्ट्रिय भावनामा राष्ट्रप्रेम पनि रहेको हुन्छ । राष्ट्रप्रेमलाई बुझ्न राष्ट्र, राष्ट्रियता जस्ता कुराहरूको जानकारी लिनु पर्ने भएकाले यहाँ राष्ट्र, राष्ट्रियतासँगै राष्ट्रप्रेमलाई क्रमशः चिनाइएको छ ।

२.३.१ राष्ट्र

राष्ट्र भनेको खास किसिमको जातित्व वा सांस्कृतिक विशिष्टता भएको जनसमुदाय, भावनात्मक एकताको सुत्रमा आवद्ध कुनै भूगोल भन्ने बुझिन्छ । राष्ट्र तत्सम शब्द हो । यो शब्द 'राज' दीप्तौ धातुमा 'ष्ट्र' प्रत्यय लगाई सम्पन्न गर्न सकिन्छ । राष्ट्रको बहुप्रचलित समानार्थी शब्द देश हो तापनि राज्य, प्रदेश, मण्डल, साम्राज्य र मुलुक शब्दले पनि राष्ट्र बोध गराउछ (नेपाल, २०६९ : २६) । राष्ट्र शब्दको अर्थ वा तात्पर्य जनता, सरकार वा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न भएको कुनै देश भन्ने बुझिन्छ (त्रिपाठी र अन्य, सम्पा.२०४० : ११४०) । कतिपय अवस्थामा फरक-फरक धर्म, भाषा, संस्कृति, भू-गोल भएर पनि एउटै नियम कानून र राष्ट्रिय चेतनाले राष्ट्र निर्माण गर्दछ । राष्ट्र भनेर जाति वा लोकलाई पनि चिनिन्छ । राजनीतिक प्रणालीमा राष्ट्र भन्नु मण्डल, गणतन्त्र, स्वाधीन वा स्वायत्त शासित राजनैतिक निकाय नै हो । एक अर्को शब्दकोशका सन्दर्भमा जनाता, सम्प्रभुता र सरकार भएको पृथ्वीको खास क्षेत्र वा भू-भाग अथवा खास किसिमको जातित्व वा सांस्कृतिक विशिष्टता भएको जनसमुदायको वासस्थल नै राष्ट्र हो (अधिकारी र भट्टराई, २०६१ : ८४८) । यस्तै राष्ट्रलाई चिनाउने क्रममा लर्ड ब्राइस भन्छन् : 'राष्ट्र राजनीतिक रूपबाट संगठित भएको राष्ट्रियता हो । जो स्वतन्त्र हुन्छ अथवा स्वतन्त्र हुने इच्छा प्रकट गर्दछ ' (भण्डारी, २०६४ : ७४) । विश्वकोशहरूमा राष्ट्रका बारेमा यस्तो धारण राखिएको छ : 'एकै देशका एउटै संस्कृति तथा अर्थव्यवस्थामा आवद्ध समस्त नागरिक, जनता राष्ट्र हुन् ।' यसबाट राष्ट्र हुनलाई भाषा, धर्म, संस्कृति, भूगोल, नियम कानून, र राष्ट्रियताको एकै भावना भएका जनताको समुह आवश्यक पर्दछ भन्ने बुझ्न सकिन्छ । राष्ट्र सम्बन्धी धारण राख्ने क्रममा रोवर्ट ब्राइस लेख्छन् : 'राष्ट्र त्यस जाति (राष्ट्रियता)लाई भनिन्छ, जसले आफूलाई राजनीतिक रूपमा संगठित गरेको छ अथवा स्वतन्त्रता छ अथवा स्वतन्त्र हुने इच्छा व्यक्त गरेको छ ।' उनले राष्ट्रलाई एक राजनीतिक अवधारणा मानेका छन् । त्यस्तै राष्ट्र भित्रका जातिहरूको स्वतन्त्रताको भावनालाई राष्ट्रियता भनेका छन् ।

अक्सफोर्ड शब्दकोशका अनुसार राष्ट्र एक ऐतिहासिक रूपमा निर्मित, स्थिर मानव समुदाय हो जुन साझा भाषा, क्षेत्र, आर्थिक जीवन, जातीय समूह अथवा मानसिक आत्मीयतामा आधारित भई एक साझा संस्कृतिको रूपमा प्रकट हुन्छ' (अन्नपूर्ण टुडे, वर्ष १,

अङ्क २१, पृ.१७) । बेनेडिक्ट एन्डर्सनले आफ्नो पुस्तक **इम्याजिन्ड कम्युनिटिज्मा** राष्ट्रलाई एक मानव समूह भनेका छन् जुन समूहका सदस्यहरूमा साभा सांस्कृतिक पहिचान हुन्छन् जस्तै भाषा, धर्म, जात, रङ्ग आदि र यिनै साभा सांस्कृतिक पहिचान हुने मानिसहरूले एक अर्कालाई व्यक्तिगत रूपमा चिन्दैनन् तर पनि उनीहरूमा 'हामी' भन्ने एक प्रकारको आफ्नोपनको अनुभूति हुने गर्दछ । यसरी हेर्दा राष्ट्र र राज्य एउटै जस्तो लागे तापनि राज्यले केवल राजनीतिक सङ्गठन विशेष कुरालाई जनाउछ भने राष्ट्रले राजनीतिक क्षेत्र भन्दा माथी उठेर एकता, मनोघटनाको समानता, भाषा, इतिहास, जाति, संस्कृति आदिलाई समेत जनाउछ । राज्य राष्ट्र भित्रको एक शासन प्रणाली मात्र हो । त्यसैले कुनै भौगोलिक परिवेश भित्रको भू-भाग, खोला-नाला, ढुङ्गा माटो र पहाड जस्ता जडतत्वमा वा वाचनका लागि जोसुकैसँग हात फेलाउने जनसङ्ख्यामा मात्र राष्ट्र जीवन्त हुँदैन । राष्ट्र त जन चेतनामा नै जीवन्त हुन्छ । राष्ट्र के हो ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले देश, राष्ट्र, भूगोल वा माटो मात्र राष्ट्र होइन राष्ट्र हुनलाई त्यहाँ जनता हुनुपर्छ र जनतामा राष्ट्र भन्ने चेतना हुनुपर्छ भनेका छन् । उनले नेपाल नामको भूगोलबाट नेपाली जनता लोप भए भने नेपाल राष्ट्र लोप हुन्छ केवल भूगोल मात्र जस्ताको त्यस्तै रहिरहन्छ (आचार्य, सम्पा: २०६२ : ६०) ।

आजको वर्तमान समयमा कुनै एक व्यक्ति वा राजनीतिक संस्थाले नेतृत्व गरेको सिमामा बाँधीएको निश्चित भू-भागलाई राष्ट्र भनिन्छ । यस्तो भू-भाग जहाँ बस्ने जनताको जातीय मेलमिलाप, सांस्कृतिक सह-अस्तित्व स्वीकार गर्ने सच्चा नागरिकहरूको आँट, सहास, हाँक, चुनौती, त्याग र बलिदानीको भावना भित्रमात्र राष्ट्र शब्द जीवन्त हुन सक्छ । राष्ट्र भनेर एक सिमामा बाँधीएको कुनै विशेष स्थानलाई बुझिसके पछि । कुन राष्ट्र कस्तो छ भनेर त्यस राष्ट्रको संविधानमा प्रष्ट उल्लेख गरिएको हुन्छ । नेपाल राष्ट्र कस्तो हो भनेर नेपालको अन्तरिम संविधान २०७२ मा यस्तो उल्लेख गरिएको छ- “बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक, विशेषतायुक्त भौगोलिक विविधतामा रहेका समान आकांक्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान रहि एकताको सुत्रमा आवद्ध सबै नेपाली जनता समष्टिमा राष्ट्र हो ।” यस प्रकारको व्याख्याले कुन राष्ट्रको भौगोलिक अवस्था, जातीय बहुलता, धार्मिक विश्वासहरू र सांस्कृतिक परम्पराहरू के कस्ता छन् भनेर स्पष्ट पार्दछ । विभिन्न व्याख्याहरूले राष्ट्र हुनलाई भूगोल मात्र भएर नहुने बताउदै राष्ट्र

हुनलाई त्यस भूभाग वा भूगोलमा मानव अस्तित्व, उनीहरूको रहनसहन, परम्परा, धर्म र मेरो राज्य वा राष्ट्र भन्ने भावना पनि हुनु पर्दछ भन्ने देखाएका छन् । जब मेरो राष्ट्र, मेरो देश भन्ने भावना सबै जनतामा जागीत हुन्छ त्यसैलाई राष्ट्रियता भनिन्छ ।

२.३.२ राष्ट्रियता

राष्ट्रप्रति गौरव गर्ने भावना नै राष्ट्रियता हो । राष्ट्रको संस्कृति र विशिष्टताप्रति हुने आस्था, राष्ट्रप्रति गौरव गर्ने भावना र कुनै देशको जन्मसिद्ध वा वैधानिक नागरिक हुदाँको अवस्था नै राष्ट्रियता हो । राष्ट्रिय एकता, राष्ट्रको विकाशको नयाँ क्षितिज निर्माण गर्ने सबै जाति जनजाति एक सुत्रमा आवद्ध भएमात्र देशको विकाश र राष्ट्रियता एकबद्ध हुन सक्नेछ भन्ने विश्वास लिन सकिन्छ । राष्ट्रको उन्नति र समोन्नतिका लागि समर्पित भएर गरिने विशिष्ट काम कुरा पनि राष्ट्रिय हुन्छन् । राष्ट्रियताका बारेमा हल्याण्ड रोजका अनुसार 'राष्ट्रियता हृदयको त्यो एकता हो जो एक पटक बनिसकेपछि कहिल्यै खण्डित हुँदैन (भण्डारी, २०६४ पृ. ७६) । यसमा राष्ट्रियतालाई हृदयको एकताका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । जिम्मर्न भन्छन् ' राष्ट्रियता राजनीतिक प्रश्न होइन, यो आध्यात्मिक प्रश्न हो । राष्ट्रियता धर्म जस्तै आन्तरिक भावना हो । यो एउटा आध्यात्मिक धारण हो र अनुभव गर्ने, विचार गर्ने र बस्ने एउटा ढंग हो ' (भण्डारी, २०६४ : ७७) । यस भनाईले राष्ट्रियता अमूर्त हुन्छ, यो एउटा मान्यता वा रूढी जस्तो मात्र हो भन्ने देखाएको छ । राष्ट्र बचाउनका लागि राष्ट्रियताको भाव जनतामा उदाउनु पर्दछ । जसले आफ्नो देशकालागि एकबद्ध भएर काम गर्छन ती सच्चा देश भक्त हुन् उनीहरूका हृदयमा राष्ट्रियताको अमिट छाप रहन्छ । राष्ट्रियताका बारेमा राष्ट्रहरू बीच आ-आफ्नो व्याख्या गरिएको हुन्छ । कसरी राष्ट्रियता जनतामा जागीत हुन्छ भन्ने कुरा त्यस देशको भूगोल, धर्म, संस्कृति, समाज र छिमेकी राष्ट्रहरू संगको सम्बन्धमा पनि भर पर्छ । राष्ट्रियता आफ्नो राष्ट्र भित्रमात्र देखाउने कुरा होइन । यो त सम्पूर्ण विश्वलाई आफ्नो देश संकट वा समस्यामा परेको समयमा तथा राजनीतिक, वैचारिक, वैज्ञानिक जस्ता प्रत्यक्ष देशसँग सम्बन्धित विश्वव्यापी छलफलहरूमा बढी प्रकट हुने कुरा हो । नेपालको परिपेक्षमा राष्ट्रियताका बारेमा बुझ्न नेपालको भूगोल, जात, धर्म, भाषा, संस्कृति आदिका बारेमा पनि बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।

वेनेडिक्ट एन्डर्सनले आफ्नो पुस्तक **इम्याजिन्ड कम्यूनिटिज्मा** राष्ट्रियतालाई भाषा, धर्म, जात, रङ्ग आदि र यिनै साभ्ना सांस्कृतिक पहिचान हुने मानिसहरूले एक अर्कालाई व्यक्तिगत रूपमा चिन्दैनन् तर पनि उनीहरूमा 'हामी' भन्ने एक प्रकारको आफ्नोपनको अनुभूति हुने गर्दछ, भनेर चिनाएका छन् । उदाहरणको लागि नेपाली भाषा एक भाषिक पहिचान हो र त्यही पहिचानका आधारमा नेपाली भाषा बोल्नेहरूमा हुने 'हामी नेपाली' भन्ने अनुभूति राष्ट्रियता हो । राष्ट्रियता भनेको संस्कृतिलाई आधार बनाउँदै गरिने कल्पना हो ।

नेपाल बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक, बहुधार्मिक विशेषता बोकेको मुलुक हो । यस्तो अवस्थामा यहाँ बहुजातिका कला कौशल, गीत सङ्गीत, परम्परा, धार्मिक-दार्शनिक विचारधारा पनि एक भन्दा बढी रहेका छन् । यसरी एक भन्दा धेरै विशेषता भए तापनि अनेकतामा एकता नै राष्ट्रियताको भावना हो । राष्ट्रियता जागनुमा जनताको चेतनाको स्तरमा पनि भर पर्नुपर्दछ । विभिन्न समयमा भएका भौगोलिक, जातीय आन्दोलनले चेतनाको स्तर कम भएका जनताका पनि आफ्नो देश, आफ्ना अधिकार र कतव्यका बारेमा चेतनशील बनायो जसले राष्ट्रियताको भावना भन्ने माथि उठाउन मद्दत गर्‍यो । राष्ट्रियता कसरी भल्कन्छ भनेर बुझ्न गाह्रो छ । जनताले आ-आफ्नो देशको राष्ट्रभाषा, राष्ट्रपोशाक, राष्ट्रगीत, राष्ट्रचिन्ह, राष्ट्ररङ्ग, राष्ट्रजनावार, आदिमाथिको सम्मान र संरक्षणको भावनामा राष्ट्रियता निहित हुन्छ, भन्ने गरिन्छ । आफ्नो देशको अस्मीता, सीमा, सुरक्षा जस्ता पक्षमा आएका अप्ठ्यारोका बारेमा सबै क्षेत्रबाट ऐक्यवद्धता जनाउनु र आवाज उठाउनुमा पनि राष्ट्रियता रहेको हुन्छ । राष्ट्रियताका बारेमा साहित्यकार तथा राजनीतिज्ञ विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाले आफ्नो पुस्तक **राजा, राष्ट्रियता र राजनीति** मा अमेरिकामा उपचारका गर्न जाने क्रममा एक जना विश्व बैङ्कका कर्मचारी नेपाली मधेसी नागरिकले दश हजार डलर सहयोग गरेको र सहयोग अस्वीकार गर्दा राष्ट्रियताको लागि गरेको भन्ने जवाफ पाएको प्रसङ्गबाट राष्ट्रियता भनेको नितान्त व्यक्तिको आफ्नो देश र माटोप्रतिको माया र सम्मान हो । सामान्य जनता देखि देश सञ्चालनको जिम्मा पाएका नेताहरू सम्मले आ-आफ्नो स्थानबाट व्यक्ति, समाज र देशकाबारेमा गौरवको भावना प्रकट गर्नु पनि राष्ट्रियता नै हो । कुनै व्यक्तिमा किन राष्ट्रियताको भावना जाग्रीत हुन्छ भन्ने प्रश्न पनि उठ्न सक्छ । कुनै पनि देशले आफ्ना नागरिकरूलाई सुरक्षाको प्रत्याभूति गरेको हुन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, बसोबास गर्ने

अधिकार, देशको सिमा भित्र हिड्डुल गर्न पाउने अधिकार दिएको हुन्छ । स्वतन्त्र रूपमा आफ्ना भनाई राख्न पाउने अधिकार, आफुले नै देश संचालन गर्ने व्यक्ति छान्न पाउने अधिकार र आफ्नो पुख्रिँदेखीको परम्परा र रहनसहनलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न पाउने अधिकार दिएको हुन्छ । यस्ता अधिकार र सुविधा अन्य देशले दिन सक्दैनन् । त्यसैले आफ्नो देशमा बसोबास गरेको मान्छेमा राष्ट्रियता को भावना रहन्छ ।

कुनै पनि राज्यका नागरिकको आफ्नो देशप्रति अन्तरमनबाट आउने अहम नै राष्ट्रियता हो । जस्तै : म नेपाली हुँ भनेर विश्वसामु खुलेर गर्भ गर्नसक्नु नेपाली नागरिकको राष्ट्रियता हो । राष्ट्रले नागरिकलाई एउटा यस्तो पहिचान दिन्छ जसले गर्दा उसले आत्मगौरव गर्न सक्छ । जब कुनै पनि देशमा वैदेशिक दबाव, हस्तक्षेप, आक्रमण आदि हुनथाल्छ त्यसबखतमा राष्ट्र बचाउनु पर्छ अब हामीले सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने भाव जनतामा पैदा हुन्छ भने हो त्यही जनताको राष्ट्रप्रतिको भाव नै राष्ट्रियता हो । राष्ट्र एउटा राजनैतिक र भौगोलिक सीमाभित्रको भूभाग हो तर राष्ट्रियताको भने कुनै सीमा हुँदैन । जस्तो कि विश्वका कुनाकुनामा पुगेका नेपाली नागरिक र नेपाली भाषी नागरिक जसले वैदेशिक नागरिकता लिएका छन् तिनीहरूको मनमा पनि म नेपाली पो हुँ त भन्ने भाव जागेर आउन सक्छ । हो यो भाव नै राष्ट्रियता हो । त्यसकारण राष्ट्रियता भनेको यस्तो तत्त्व हो जसको कुनै भौगोलिक र राजनैतिक सीमा हुँदैन यो आफ्नो पहिचानसँग जोडिएको स्वतस्फूर्त भावना हो । नेपालको इतिहासमा भने राष्ट्रियता राजनैतिक पाटिको एजेन्डा बनेको देखिन्छ । पञ्चायतकालमा वैदेशिक तत्त्वको घुषपैठ चलेको छ अब हाम्रो राष्ट्र धरापमा छ है भन्दै नेपाली काङ्ग्रेसले राष्ट्रियताको कुरा ल्यायो । अहिले आएर एमालेले पहाडिया राष्ट्रियताको कुरा उठाइरहेको छ भने मधेसवादी दलहरूले पनि यसै विषयलाई आफ्नो तरिकाले उठाइरहेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा यसरी के देखिन्छ भने राष्ट्रसँगै राष्ट्रियता जोडिएको हुन्छ ।

३.२.३. राष्ट्रप्रेम

राष्ट्रप्रति जनताको प्रेम नै राष्ट्र प्रेम हो । आफ्नो राष्ट्रको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, स्वाधीनता, स्वाभिमान र समृद्धिको भावना राख्दै त्यही अनुसारको कार्य गर्नु नै सच्चा राष्ट्र भक्ति हो । बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक देशमा विभिन्न जाति समुदाय

बीच पारस्परिक मेल, सद्भाव र समानको बीचमा उँभिनु पनि राष्ट्र प्रेम हो । सच्चा देशभक्ति कुनै जाति समुदायको कथित राष्ट्रियता र कुनै देशप्रतिको घृणा एवम् दोषमा आधारित हुँदैन । आफ्नो देशको हित, माया, सम्मान र भलाइको भावनामा आधारित हुन्छ । यसको विपरित देशलाई कमजोर तुल्याउने राज्य सञ्चालन र प्राकृतिक स्रोतहरूको परिचालन देशको लागि भन्दा निहित स्वार्थका लागि पराइको हातमा सुम्पने कार्य राष्ट्रहित विपरित ठहरिन्छ (कान्तिपुर दैनिक, २४/३१८, पृ. ७) । राष्ट्र प्रेम र राष्ट्रप्रतिको समर्पणबाटै एकता अखण्डता र अविभाज्यको सन्देश अभिप्रेरित हुन्छ । राष्ट्रका जनताको आर्थिक अवस्थालाई माथि उठाउनु, जनशक्ति र प्राकृतिक स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग गर्ने सोच र नीति देशभक्तिपूर्ण नीति हो । यसो भन्नु र गर्नु कुनै देशप्रतिको विरोध र दुराग्रह होइन राष्ट्र र जनताप्रतिको माया तथा जिम्मेवारीबाट ओतप्रोत देशभक्ति हो । दिगो राष्ट्रिय शान्ति, सुरक्षा, राजनीतिक स्थायित्व तथा नियमित लोकतान्त्रिक अभ्यासको अवलम्बन गर्नु र गराउने कुरा गर्नु पनि राष्ट्रप्रेम हो । राष्ट्रिय हितको संरक्षण गर्नका लागि देशका सबै जाति, समुदाय र क्षेत्रका जनताको एकता आवश्यक हुन्छ । राष्ट्रका हितका सन्दर्भमा देशका सबै जातजातिमा एकताको भावना जाग्रित हुन नसकेमा राष्ट्रप्रति आघात पुग्न सक्छ । जनतालाई जाति, समुदाय, संस्कृति र क्षेत्रको आधारमा विभाजित गर्ने तथा जनसमुदायबीच विद्वेष, घृणा सिर्जना गर्ने क्रियाकलापबाट जनता जनतामा एकता कायम हुन सक्दैन । विभाजित जनता भएको देशले आफ्नो हक अधिकारको सुरक्षा गर्न कठिन हुन्छ । राष्ट्रका जनताको एकता सामाजिक सद्भाव बिथोल्ने, राष्ट्रिय एकतालाई कमजोर बनाउने, राष्ट्रको स्वाभिमानमा आघात पुऱ्याउने, निरन्तर राजनीतिक अस्थिरता अराजकता र अन्योल सिर्जना गरेर राज्यलाई कमजोर बनाउने जस्ता गतिविधि राष्ट्रप्रेमको भावना विपरीत हुन्छन् ।

राष्ट्रको पछ्यौटेपन, परनिर्भरता हटाउनलाई तथा प्रतिस्पर्धी विश्वमा स्वाभिमानका साथ रहने, अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने, प्रत्येक जनतामा राष्ट्रप्रेमको भावना बलियो हुन अत्यन्त आवश्यक छ । यो देश मेरो हो र सबै मिलेर राष्ट्रका लागि काम गर्नुपर्छ । जुनसुकै जाति समुदाय जनता भए तापनि सबै नेपाली हौं भन्ने भावना राष्ट्रप्रेमी भावना हो । यति भएमा मात्र हरेक मानिसको मनमन्दिरमा राष्ट्रप्रेमको अनुराग सिञ्चित हुन्छ । हरेक मानिस प्रेमकै वरिपरि रुमलिएका हुन्छन् । कोही प्रेम नपाएर तड्पिएका हुन्छन् त कोही धेरै भएर मातिएका पनि

देखिन्छन् । जब राष्ट्रप्रेमको कुरा आउँछ यो त आफ्नो पहिचानसँग जोडिएको हुन्छ । पहिचानसँग जोडिएको हुन्छ भन्दैमा सबैको मनमा राष्ट्रप्रेम हुन्छ भन्ने छैन । निहित स्वार्थमा लागेर देशद्रोहमा लागेका पनि देखिन्छन् । राष्ट्र भनेर मातासँग तुलना गर्ने गरिन्छ र भन्ने गरिन्छ, मातृभूमि (देश) भनेको माता हुन् । माताको भूमि नै मातृभूमि हो, अब सोचौं त हामीलाई यस धर्तीमा दश महिना कोखमा बोकेर ल्याउने हाम्री माता हुन् । देशलाई माया गर्नु भनेको आमालाई माया गर्नु हो । देशको अस्तित्व जोगाउनु भनेको आमाको अस्तित्व जोगाउनु हो । देशको नाम रोशन गर्नु भनेको आमाको नाम रोशन गर्नु हो । त्यसकारण हामी देशलाई माया गर्छौं । देश जब जब संकटमा पर्छ हामी आफ्नै ज्यानको माया मारेर देशको स्वभिमान जोगाउन लड्छौं जसरी हाम्रा पूर्खाहरू नालापानीमा पानीबिनै लडेका थिए । देश भनेको हाम्रो स्वाभिमान हो, हाम्रो शीर हो । त्यसैले देशप्रतिको प्रेम हाम्रो दायित्व हो कर्तव्य हो । जसरी एउटा चरी दिनभरी चर्न गएर बचेरालाई चारो गाँडमा च्यापेर आफ्नो गुणमा फकन्छे त्यस्तै हाम्रो आफ्नै कमजोरी र बाध्यताका कारण विदेशीएका छोरा छोरी पनि देशको मायाले स्वदेश फर्कन्छन् । यसर्थ हरेक स्वाभिमानि नागरिकको मनमा आफ्नो देशप्रतिको माया अथाह रहेको हुन्छ ।

राष्ट्रप्रेम भित्र देशभक्तिको भावना, त्याग र बलिदानीको भावना, उदारताको भावना, राज्य र सरकारमा स्थायित्वको भावना जस्ता पक्षहरू रहेका हुन्छन् । देशभक्तिको भावना भएका नागरिकहरूबाट मात्र राष्ट्रको चौतर्फी विकास हुन सक्दछ । यस्तो भावनाको अभाव रहेका नागरिकहरूका बीच प्रेम, सद्भावना, समन्वय र सहानुभूति रहँदैन । यसले गर्दा आपसमा विभाजनको स्थिति सिर्जना हुन सक्दछ । यो राष्ट्रप्रेम विरोधी कुरा हो । राष्ट्रप्रेमकै कारण कतिपय व्यक्तिहरू राष्ट्रका नाममा सहिद हुन्छन् । यस्नज्ञता त्यागपूर्ण कार्यबाट राष्ट्रिय एकता, एकीकरण र राष्ट्र गौरव कायम गर्न ठूलो योगदान पुग्दछ । देशभक्तिले प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रवादी चिन्तनतर्फ लाग्न प्रेरित गर्दछ, जसले गर्दा राष्ट्र शान्ति र प्रगतिको मार्गमा अग्रसर हुन्छ (भण्डारी, २०६४ : ७९) । यस प्रकार राष्ट्र, राष्ट्रियता र राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी धारणहरूको अध्ययन पश्चात बालकृष्ण समका ऐतिकसिक नाटकहरूमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमको खोजी गरिएको छ ।

२.४ निष्कर्ष

इतिहासलाई आधार बनाएर लेखिएका नाटकहरू ऐतिहासिक नाटक हुन्छन् । इतिहासले विगतमा घटेका घटनाहरू संकलन गरेको हुन्छ । विशेष समयमा घटेका विशेष घटनाहरूको नै ऐतिहासिक महत्त्व रहन्छ र त्यस्ता विशेष घटनाहरूलाई नै इतिहास भनेर संरक्षण गरेर राखिन्छ । विश्वजगतमा देश विदेशमा घटेका खास घटनाहरू इतिहासका रूपमा राखिएको हुन्छ । विगतका समयमा परिवर्तनकारी घटनाहरू जसले त्यस युगको सम्पूर्णतालाई समेटेको हुन्छ, जुन कुरा अर्को पुस्ताका लागि प्रेरणाको स्रोत बन्दछ त्यस्ता घटनाहरूको ऐतिहासिक महत्त्व बढी रहन्छ । इतिहास समाज, संस्कृति, राजनीतिक, भूगोल, भाषा, परम्परा जस्ता सबै पक्षका हुन्छन् ।

यसरी तयार भएका इतिहासका घटनाहरूलाई विषय बनाएर लेखिएका नाटकहरू ऐतिहासिक नाटकको कोटामा पर्छन् । ऐतिहासिक नाटकमा इतिहासका सत्य घटनामा नाटककारको कल्पनाशक्तिको मिश्रण गरिएको हुन्छ । इतिहासका घटनाहरूको संवाद सहित संकलन नहुने भएकोले र नाटकले संवादलाई आफ्नो विधातात्विक प्रमुख तत्व बनाउने भएकोले पनि नाटककार इतिहासमा कल्पना मिसाउन स्वतन्त्र हुन्छ । प्राय इतिहासका प्रसङ्ग मात्र पाइने हुनाले नाटकीकरण गर्न इतिहासमा कल्पनाको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ । साथै इतिहासका उद्देश्य आमजनतामा प्रस्तुत गर्न पनि कल्पनाको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ । इतिहासका घटना जस्ताको त्यस्तै इतिहासमा नै रहन्छन् । इतिहासलाई साहित्यमा परिणत गर्न त्यसमा कल्पनाको प्रयोग अनिवार्य भएको हो । नाटकमा प्रयोग गरिने विभिन्न स्रोतहरूमा इतिहास पनि एक स्रोत हो । राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी मान्यतामा राष्ट्र र राष्ट्रियता जस्ता अवधारणाहरूसँग जोडिएको हुन्छ । राष्ट्र के हो ? र राष्ट्रियता के हो ? जस्ता प्रश्नको उत्तर खोजिएको खण्डमा राष्ट्रप्रेमका बारेमा पनि बुझ्न सजिलो पर्दछ ।

तेस्रो परिच्छेद

बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा राष्ट्रप्रेमको सन्दर्भ

३.१. विषय प्रवेश

बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) आधुनिक नेपाली नाट्य क्षेत्रका महान प्रतिभा हुन् । समले आफ्नो जीवनको छ दशक लामो नाट्य यात्रामा प्रकाशित अप्रकाशित गरी थुप्रै नाटकको सिर्जना गरेका छन् । समले विषयवस्तुका आधारमा पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक नाटक लेखेका छन् । उनका नाटकहरू बौद्धिक, तार्किक, र सूक्ष्म मनोविश्लेषणात्मक र वर्णनात्मक प्रकृतिका छन् । पूर्वीय एवम् पाश्चात्य दुवै थरीका नाट्यकलाको संयोजन गर्ने सम अङ्ग्रेजी नाटककार सेक्सपियर, सोफोक्लिज, इब्सेन, बर्नाड शा आदिका नाटकबाट प्रेरित र प्रभावित देखिन्छन् । समले विभिन्न विषयवस्तुमा नाटकको सिर्जना गरेका भए तापनि यस शोधको उद्देश्य भने समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा रहेको राष्ट्रप्रेमको खोजी गर्नु हो । त्यसैले यहाँ समका ऐतिहासिक नाटकहरूको मात्र वर्णन गरिन्छ ।

बालकृष्ण समले लेखेको पहिलो नाटक **मिलीनद** (१९७७) हो तर यो नाटक अप्रकाशित रूपमा रहेको छ । प्रकाशित भएको पहिलो नाटक भने **मुटुको व्यथा** (१९८६) हो । यसैगरी पहिलो ऐतिहासिक नाटक भने २००० सालमा प्रकाशित जीवनीमुलक ऐतिहासिक नाटक **भक्त भानुभक्त** रहेको छ । **भक्त भानुभक्त**बाट सुरु भएको समको ऐतिहासिक नाटक लेखन यात्रा २०१० मा **अमरसिंह**, २०१२ को **भीमसेनको अन्त्य**, २०२०मा **नालापानीमा** र **रणदुल्लभ दुईवटा** ऐतिहासिक एकाङ्कीहरू, र २०३३ सालमा अर्को जीवनीमुलक ऐतिहासिक नाटक **मोतीराम सम्म** फैलिएको छ । इतिहासको गर्भमा घटेका घटनालाई जस्ताको तस्तै र केही मात्रमा कल्पनाको सुन्दर प्रयोगले नाट्यतत्त्वगत प्रयोगले समका सम्पूर्ण पूर्णाङ्गी तथा एकाङ्गीहरू सबल बन्न पुगेका छन् । उनका सम्पूर्ण ऐतिहासिक नाटकहरूमा नेपालको गौरव, माया, ममता, सद्भाव र समर्थनको बेजोड प्रस्तुति रहेको छ । साथै नेपालका लागि विविध तवरबाट योगदान पुऱ्याउने भीमसेन, अमरसिंह, भक्ति थापा जस्ता राष्ट्रवादी ऐतिहासिक पात्रका रूपबाट इतिहासलाई उजागर तथा भूतकालिक घटनाको यथार्थ प्रस्तुति दिने काम समले गरेका छन् ।

उनले आफ्ना नाटकहरूमा विभिन्न नेपालका भौगोलिक सन्दर्भलाई उल्लेख गर्दै इतिहासका घटनाहरूलाई नाटकीकरण गर्ने काम गरेका छन् । यहि नै समको ऐतिहासिक नाटक लेखनको महत्पूर्ण वैशिष्ट्य हो । उनका ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रप्रेमको चेतना ओतप्रोत रूपमा झल्किएको पाइन्छ । **भक्त भानुभक्त** र **मोतीराम** नाटकहरूमा जीवनीमूलकता बढी भएकाले र **रणदुल्लभ** नाटकमा ऐतिहासिकता भन्दा तत्कालीन समयमा दरबारमा हुने गरेको षड्यन्त्रको पर्दाफास गर्नमा बढी केन्द्रीत भएकाले शोधमा व्याख्या विश्लेषणका लागि छनौट गरिएको छैन । यस शोधमा समका **अमरसिंह**, **नालापानीमा** र **भीमसेनको अन्त्य** तीनवटा ऐतिहासिक नाटकमा भएको राष्ट्रप्रेमलाई खोज्ने कार्य गरिएको छ । त्यसैले यहाँ समका यिनै तीनवटा ऐतिहासिक नाटकहरूको विषय र तिनमा भएको राष्ट्रप्रेमको खोजी गरिएको छ । समका नाटकहरूमा भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र काल्पनिक विषय स्रोतबाट लिईएका राष्ट्रप्रेमका प्रसङ्गहरू पाइन्छन् ।

ऐतिहासिक साधन अथवा सामग्रीहरूका आधारमा तयार हुने एउटा विषय नै इतिहास हो । इतिहासका दृष्टिले प्रसिद्ध हुनाको भाव वा अवस्थालाई ऐतिहासिक भनिन्छ । इतिहास भनेको भूतमा घटित घटनाहरूको सङ्कलन र व्याख्या विश्लेषण हो । इतिहास भनेको विगतका समयमा भएका घटनाहरूको तथ्य संकलन तथा तिनको विवेचना गर्ने विधा हो । यसले विगतमा घटेका घटनाहरूको खोज वा त्यसको रहस्य उद्घाटन गर्दछन् । तिनै इतिहासका घटनाहरू नाटकमा प्रयोजन गरी लेखिएका नाटकहरूलाई ऐतिहासिक नाटक भनिन्छ । कुनै पनि कुरा त्यस समय भन्दा अगाडि इतिहासका कालखण्डमा अस्तित्वमा छैनन् र त्यसको उपस्थिति वा अस्तित्व वर्तमानमा देखियो भने त्यसको ऐतिहासिक महत्व रहने गर्दछ । राष्ट्रिय गौरव, जातीय अभिमान तथा स्तुतिपरक भावना जसका लागि आफ्ना महाराजाहरूलाई पर्यान्त चरित्रनायक (पात्र) बनाएर वर्तमानमा उनीहरूबाट देशप्रेम अथवा राष्ट्रिय भावना जाग्रीत पार्ने सबल प्रेरणा इतिहासबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । ऐतिहासिक नाटक ऐतिहासिक सत्यका आधारमा रचना गरिने भए तापनि त्यसमा अनैतिहासिक कुरा समावेश गरेर नाटकको प्रभाव तिव्र पार्ने अधिकार पनि नाटककारको भएको कुरा साहित्यमा मानिएको छ (ज्ञावाली, २००० : ड) । नेपाली ऐतिहासिक नाटक परम्परामा राजनीतिक क्षेत्रमा घटेका ऐतिहासिक घटनाहरूलाई समावेश गरेर नाटकहरू लेख्ने गरेको पाइन्छ ।

यसै क्रमका प्रसिद्ध नाटककार बालकृष्ण समले भने जीवनीमूलक ऐतिहासिक नाटकहरूको पनि रचना गरेका छन् । नेपालको इतिहासमा घटेका राणाकालीन र शाहकालीन समयमा दरबार भित्र भएका षड्यन्त्र, नेपाल एकिकरणको समयमा भएका युद्धहरू र नेपालले अन्य देशहरूसँग गरेको युद्धका समयमा वीरता प्रदर्शन गर्ने योद्धाहरू नै ऐतिहासिक नाटकका विषय बन्ने गरेका छन् ।

३.२ अमरसिंह नाटकमा राष्ट्रप्रेमको सन्दर्भ

बालकृष्ण समद्वारा रचित तथा २०१० सालमा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित ऐतिहासिक नाटक अमरसिंह वीर योद्धा अमरसिंह थापाको जीवन चरित्र अङ्कित नाटक हो । यो नाटक समले पद्य शैलीमा रचना गरेका छन् । यस नाटकमा देशभक्ति, राजभक्ति र वीरताका अमर सुक्तिहरू छन् । यस नाटकको विषय इस्वी १८१४ देखि १८१६ को अवधिमा नेपाल र इस्ट इन्डिया कम्पनी सरकारका बीच भएको युद्ध र सन्धिको ऐतिहासिक घटनालाई लिएर लेखिएको छ । यस नाटकको सन्दर्भ वि.स. १८५७ मा अङ्ग्रेजहरू व्यापार गर्न भारत आएका र भारतमा व्यापारिक सफलतापछि भारतीय विभिन्न राज्यहरूका बीच झगडा गराई आफ्नो फाइदा बढाएका थिए । यसै समयमा नेपालले पनि पूर्वमा टिस्टादेखि पश्चिममा काँगडासम्म आफ्नो राज्य विस्तार गरेको थियो । यस कुराबाट अङ्ग्रेजहरू खुसी थिएनन् । अङ्ग्रेजहरू नेपालमा कब्जा गरी तिब्बतसम्म पुग्न चाहन्थे । अङ्ग्रेजहरूका लागि नेपाल तिब्बतसँगको व्यापारको अवरोध थियो । त्यसैले अङ्ग्रेजहरू तिब्बतसँगको ठुलो व्यापार आफ्नो बनाउन नेपालसँग युद्ध गर्ने तयारीमा थिए । त्यसपछि अङ्ग्रेज र नेपालको युद्ध भयो, विभिन्न उतार चढावहरू आए । नेपाल र अङ्ग्रेजहरूकाबीच विभिन्न सन्धि सम्झौताहरू भए । यसै क्रममा बुटवल र प्युठान अन्तर्गतको स्युराज जस्ता ठाउँमा विवाद खडा भयो र अङ्ग्रेजले स्युराज छाड्न २५ दिनको म्याद दिएको थियो । यही विवादकाबीच नेपाली दरबारमा युद्ध गर्ने कि नगर्ने भन्ने विषयमा तर्क वितर्क गरियो । जहाँ युद्धका पक्षमा भीमसेन थापा र उनका पक्षधर छन् भने युद्धका विपक्षमा रङ्गनाथ पौडेल, दलभञ्जन पाण्डे, रणध्वज थापा आदि छन् । अन्ततः त्यस सभा अङ्ग्रेजहरूसँग युद्ध गर्ने निर्णयमा पुग्यो । यसै समयमा अमरसिंह अङ्ग्रेजको चाल बुझ्न दरबार बाहिर गएका हुन्छन् र उनको युद्ध गर्ने बारेको राय बुझ्न भीमसेन थापाले सरकारका तर्फबाट

पत्र पठाउँछन् । जवाफमा अमरसिंह युद्ध नगर्ने पक्षको र स्यूराज अङ्ग्रेजलाई फिर्ता गर्नु पर्ने आशयको पत्र पठाउँछन् । अमरसिंह नाटकको कथानक यही तर्क वितर्कबाट प्रारम्भ भएको छ ।

अङ्ग एकमा हनुमानढोका दरवारमा यही युद्धका विषयमा भएको छलफल र युद्ध गर्ने सहमति भएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । त्यपछि अङ्ग्रेज सेनापतिले किसन र हिन्दुरवासीहरूलाई प्रलोभनमा पारेर आफ्नो पक्षमा लिई नेपालको आन्तरिक कुराहरूको जानकारी लिएको र नेपालको नालापानीमा आक्रमण गरेको, भक्ति थापा र अमरसिंह थापाका बीचमा युद्धको सुरुवातका बारेमा कुराकानी भएको र भक्ति थापाले सबै एक भएर लड्ने अठोट गरेको प्रसङ्ग आएको छ । अङ्ग दुईमा बम शाहले युद्धको पत्र लिएर कसैलाई दरवार पठाउछन पत्र लिएर जाने मान्छे बीच बाटोमा मित्रलाई भेटी कुराकानी गर्ने क्रममा अङ्ग्रेजको कब्जामा पर्छ । उता अमरसिंहलाई फसाउने दाउले सेनापति अक्टरलोनिले मिल्न आउन आग्रह गर्दै चिठी पठाउछन् । अमरसिंह यस कुराले दुःखी हुन्छन् र युद्ध जारी रहने सन्देश पठाउछन्, भक्ति थापा युद्धका लागि निस्कन्छन्, नेपाली सैनिकहरूको हार भएको, खान नपाएको जस्ता सन्देशहरू अमरसिंहले पाउछन्, त्यस पछि देउथलको युद्धमा भक्ति थापा मारिन्छन्, उनको मृत्युले नेपाली सैनिकहरूको मनोबल कमजोर हुन्छ र अमरसिंह पनि निराश हुन्छन् र भक्ति थापाको अन्तेष्टि गरिन्छ र गुनगान गाइनछ । तेस्रो अङ्कमा घमण्ड थापाले नेपालले युद्ध नजित्ने र अङ्ग्रेजहरू सँग सन्धि गर्नु पर्ने भनेर पत्र दरवारमा पठाउछन् , यसका बारेमा दरवारमा चर्चा हुन्छ र सन्धि नगर्ने युद्ध नै गर्ने भनेर भीमसेन लगायत सबै सहमत हुन्छन् । त्यस पछि लडाईं गर्न अमरसिंहलाई सिन्धुलीगढीको नेतृत्व, शमशेर रानालाई मकवानपुरको नेतृत्व, काजी रणजोरलाई हरिहरपुरीको नेतृत्व दिइन्छ । केही नेपालीहरू भागेर पटना जान्छन् , युद्ध मचिन्छ, कयौं नेपाली युवाहरू मारिन्छन्, उनीहरू थकित हुन्छन र गाइनेहरू वीरत्वमूलक गीत गाउँछन् । चौथो अङ्कमा युद्ध जारी छ, सिपाहीहरू मर्ने र घाइते हुने क्रम जारी छ, उता नेपालले अङ्ग्रेज सँग सन्धि गरेको पत्र अमरसिंह थापाले पाउछन् र कीर्तिपुर किल्ला रहँदा रहँदै नेपाल नहार्ने कुरा गदर्छन् , देशमा अङ्ग्रेजको कब्जा र नेपाली योद्धाहरू अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती भएको कुराले निराश हुन्छन् र गोसाइँकुण्ड गएर बस्ने इच्छा गर्छन् , गोसाइँकुण्डमा अमरसिंहको मृत्यु भएर नाटकको समाप्ती हुन्छ । यसरी अमरसिंहको समयमा नेपाल र अङ्ग्रेजकाबीच भएको युद्धको

यथार्थ चित्रण गरिएको छ । यथार्थका बीचमा नाटककार समको कल्पनाशीलताको समेत प्रयोग भएको छ । समको यस नाटकमा भौगोलिक र सांस्कृतिक विषयको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२.१ अमरसिंह नाटकमा भौगोलिक सन्दर्भ

बालकृष्ण समद्वारा रचिएको ऐतिहासिक नाटक अमरसिंह नेपालको अङ्ग्रेजहरूसँग वि.स. १८७१-७२ सालमा भएको युद्धको ऐतिहासिक दस्तावेज हो । नाटककार समले अमरसिंह नाटकमा इतिहासको यथार्थ घटनासँग आफ्नो कल्पनाशीलताको संयोजन गराइ सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाल र अङ्ग्रेज बीचको युद्धको प्रसङ्ग भएकाले यस नाटकमा नेपालका तत्कालीन भू-भागहरूको राम्ररी चित्रण भएको छ । नेपालले वि.स. १८७१ साल सम्ममा फैलाएको पूर्वमा टिस्टा देखी पश्चिममा काँगडासम्मको आफ्नो भू-भाग, युद्ध गर्न नेपाली सैनिकले कब्जा गरेका किल्लाहरू, युद्ध स्थल नालापानीमा, मकवानपुर, सिन्धुलीगढी, हरिहरपुर, ब्रह्मपुत्र, गंगा जमुना, भक्ति थापाले वीरगति पाएको देउथल, काठमाडौं, थानकोट, नेपालका दरबारहरू, अङ्ग्रेजहरूसँग दरबारले सन्धि गरेर दिएका भू-भागहरू, अङ्ग्रेजहरूसँग युद्धको कारण बनेका पाल्पा अर्न्तगतको बुटवल र प्युठान अर्न्तगतको स्युराज जस्ता नेपालका जिल्लाहरू, अङ्ग्रेजहरू बेलायतबाट आई बसेको लुधियाना पन्जाब, सतलजको किनारा, कुमाउँ जस्ता ठाउँहरू, चीन, तिब्बत र अमरसिंह थापा अङ्ग्रेज र दरबारले गरेको सन्धिबाट निराश भएर हिडेको गोसाईकुण्ड जस्ता भौगोलिक स्थानहरूलाई नाटककार समले आफ्नो नाटकको भौगोलिक विषय बनाएका छन् ।

समले यस नाटकमा यथार्थ र काल्पनिक पात्रका माध्यमले आफ्नो भुगोलप्रतिको प्रेम, सद्भाव देखाएका छन् । यहाँ कथावस्तुका माध्यममा, पात्रहरूका माध्यममा, परिवेशका माध्यममा आफ्नो देश वा भू-गोलको अखण्डता प्रतिको समर्पण देखाएका छन् । यस नाटकका पात्रहरू अमरसिंह थापा, भक्ति थापाहरूले राष्ट्रिय स्वधिनताप्रति पुऱ्याएको योगदान, देशप्रति देखाएको प्रेम, राष्ट्रियताको भावना, राष्ट्रप्रतिको त्यागको भावना जस्ता आफ्नो भू-गोल प्रतिको निस्वार्थ समर्पणको भावना देखाएका छन् । यस नाटकको पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमा काठमाडौंको हनुमानढोका दरबारको सभा देखाईएको छ । जुन सभामा अङ्ग्रेजहरूसँग युद्ध गर्ने की नगर्ने भन्ने विषयमा छलफल भईरहेको छ । यहाँ भीमसेन थापा लगायत समूह देशको

सीमा र अखण्डता जोगाउन युद्ध गर्ने पने कुरामा अडिक छन् भने रङ्गनाथ, दलभञ्जन लगायत युद्ध नगर्ने पक्षमा छन् । यसै घटनाबाट यस नाटकमा देशप्रतिको प्रेम र समर्पण देखाउन सुरु गरिएको छ । अमरसिंह नाटकको प्रस्तावनामा सूत्रधारले यस्तो भनेको देखिन्छ :

“सूत्रधार– सयौँ गाउँ त नेपालीले भूत बुभोस् भनी छोडिदिए
तर जतिजति खान्थ्यो भूत उतिउति
भन्भन् वलसित अधि बढ्थ्यो !
अट्ठार सय एकहत्तर सालमा
युद्धको घोषणा भयो !”

यस नाट्यांशमा नेपालको भौगोलिक सीमाना खुम्चदै गएको र अङ्ग्रेजहरूको प्रभाव बढ्दै गएको र नेपालको अखण्डतामा आँच आएका कारण नेपालले युद्धको घोषणा गरेको अभिव्यक्ति पाइन्छ । यसरी नेपालको भौगोलिक पक्षको कुरा यस नाटकमा आएको देखिन्छ । यसैगरी अङ्ग्रेजहरूसँग युद्धको घोषणा भइसकेपछि विभिन्न गढहरूमा सेनापतिहरूको नेपाली सेनाहरू खटाइन्छन् । यसै क्रममा महाराज गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहले के हाम्रो जित होला त ? भनेर सोध्दा भीमसेनथापाले यसरी जवाफ दिएका छन् :

“भीमसेन– आजसम्म कुनै आँट पुगेको छैन, साहस
गरेन अग्निमा होम्दै पाइला एकचोटि ती
चीनीहरू या ओह्ले, पगली पाक बनी नुहे,
जित्यौँ जीतपुरैमा, ती हारी सन्धि गरी फिरे !
सकेन ओल्हनेले त कसरी उक्लँदै यहाँ
अङ्ग्रेज आउला ? हामी जम्मा बाउन्न लाख छौँ
सिपाही, छुट्टैछौँ एक गोला भई अरिङ्गालको,
शत्रुको मुटुमा काँडैकाँडाले खिल गाड्दछौँ ।
गाह्रो मान्छन् भने बूढा जति सारा हटुन् पछि
हामी अगाडि बढ्छौँ ! त्यो जाबो मानव-निर्मित
भरतपुरको किल्ला जुन अङ्ग्रेजले छुन

सकेन कसरी हाम्रो पार्वतीश्वरले स्वयम्
वज्र ठोकी बनाएका धृष्ट ढुङ्गे शिलोच्चय
धकेल्न, तोड्न वा फोड्न सक्ला !”

(अमरसिंह, पृ. ६) ।

यसरी भीमसेन थापाको दृढ साहस व्यक्त भएको देखिन्छ । आफ्नो देशको माटोको रक्षार्थ लड्नकालागि सम्पूर्ण नेपाली जनताको साथ पाउने निश्चित देख्छन् र उनी जसरी चीनीयाहरू लखेटिए त्यसरी नै अङ्ग्रेजलाई लखेट्न हाम्रा सेनाहरू सफल हुन्छन् भन्ने विश्वास राजालाई दिलाउँछन् ।

यसरी नै भक्ति थापाले अङ्ग्रेजले भारत खायो चीनलाई पनि आफ्नो पक्षमा राख्न सक्छ भोटको त केही पावर छैन त्यसलाई जसले पनि हडप्न सक्छ भन्दै र नेपाल पनि धरापमा रहेको कुरा गर्दा अमरसिंह थापा यसो भन्छन् :

“अमरसिंह—किन्तु हाम्रो हिमोदस

स्वतन्त्र राख्न चाहन्छौं, हामी ! मानसरोवर
दुई आँखाहरूबाट दुई धारा बहाउँदै
आँसुका शतरुद्रा र ब्रह्मपुत्र दुवैतिर
डाँडाका फैलिँदा हात हातेमालो गरिकन
कसेकोबाट निस्केको पसिना धारमै मिसी
गङ्गासागरमा भार्दै लहराई कराउँदै
हिमाल दन्त किट्दै र देह कम्प गराउँदै
जन्माइन पार्वतीले यो देशलाई-विशाल यो
नेपाललाई ”

(अमरसिंह, पृ. १८) ।

अमरसिंहको यस भनाइमा तत्कालीन समयको विशाल नेपालको चित्र प्रतिबिम्बित हुन्छ । हाम्रो देशको भूगोल पूर्वमा ब्रह्मपुत्रदेखि पश्चिममा शतरुद्रा हुँदै र उत्तरमा

मानसरोवरदेखि दक्षिणमा गङ्गासम्म फैलिएको कुरा आएको छ । यसरी भौगोलिक विषयवस्तुको प्रशस्त चित्रण गरेर लेखिएको यस नाटकमा देशप्रेमको भावना व्यक्त भएको देखिन्छ ।

अमरसिंहले अङ्ग्रेज तर्फबाट प्रलोभन सहितको पत्र पाएपछि, सिपाहीहरूका अगाडि सो पत्र फालेर देशप्रेमले भरिएका संवादहरू यसरी व्यक्त गर्छन् :

“अमर— मलाई ती

गाईको मासु देखाई च्यै च्यै भन्दै खिसी गरी
लोभ्याएर उता डाकिरहेका छन् । मलाई ती
बटुकीभर नेपाल आमाको शुद्ध दूधको
सट्टामा उनकै छाती पिलिएर नदी भई
बगेको पीप देखाई गिज्याईकन डाक्छन् ।”

(अमरसिंह, पृ. ३१) ।

यस नाट्यांशमा अङ्ग्रेजका तर्फबाट आएको पत्र र त्यसको आशय अमरसिंहलाई प्रलोभनमा पार्नु रहेको थियो । राष्ट्रप्रेमी, देशप्रेमी तथा देशभक्त अमरसिंहलाई त्यस प्रकारको पत्रले उग्र बनाएर सबैका सामुन्ने पत्रलाई फ्याकेर राष्ट्रप्रेमले भरिएका संवाद गर्ने क्रममा यो भनाइ आएको हो । यसमा शत्रुको तलबभक्तालाई गाईको मासु मान्दै नेपाल आमाको दूध खाएको मान्छेले त्यसो गर्न नसक्ने अभिव्यक्ति दिइएको छ । यसबाट अमरसिंहको राष्ट्रप्रेम देखिएको छ ।

दृश्य तीनमा भक्तिथापाको निधन पश्चात उनको अन्त्येष्टिमा गाइनेहरूले अमरसिंह थापालाई यसो भनेका छन् :

“गाइनेहरू—जसरी अगि

धामा गढीको धावामा गढवालीहरूसित
लडाइँपर्दा भो, किल्ला काँगडामा भयो, अनि
सुमेरुपुरमा पर्दा गीत गाई घुमिघुमि
तिलङ्गा बटुल्यौ ।”

(अमरसिंह, पृ. ४८) ।

प्रस्तुत पङ्क्तिमा युद्ध भएका स्थानहरू धामा गढी, काँगडा, सुमेरुपुर आदिको वर्णन र गाइनेहरूले युद्धको बेला तिलङ्गा बटुलेर पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गरिएको छ । विभिन्न समयमा विभिन्न ठाउँमा भएको युद्ध र नेपाली योद्धाको चर्चा गर्दै नाटकमा देशप्रतिको जनताको भावना, प्रेम, सिपाहीहरूको बहादुरी र नेतृत्वको विश्वास प्रकट भएको देखिन्छ ।

यसरी बालकृष्ण समले **अमरसिंह** नाटकमा देशको भौगोलिक चित्रण, आफ्नो भू-गोलप्रतिको प्रेम, अखण्डताप्रतिको गौरव, राष्ट्रियताको भावना जस्ता पक्षलाई भौगोलिक विषय बनाएका छन् ।

३.२.२ अमरसिंह नाटकमा सांस्कृतिक सन्दर्भ

अमरसिंह नाटकमा नेपालको सांस्कृतिक अवस्थाको चित्रण गरिएको पाइन्छ । नेपाल बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय, बहुभाषिक र धार्मिक विविधतायुक्त अनेकतामा एकताको सूत्रमा बाँधिएको मुलुक हो । नेपालमा विभिन्न जातजातिका विभिन्न संस्कार र संस्कृतिहरू रहेका छन् । **अमरसिंह** नाटकमा नेवारी संस्कृतिको प्रशस्त चित्रण गरिएको देखिन्छ । नेपाली कलाकौशल र धर्मका साथै विविध सांस्कृतिक पक्षहरूको चित्रण गरिएको पाइन्छ । नाटकको पहिलो दृश्यमा मञ्च सजावटको वर्णनमा नेवारी संस्कृतिको झल्को देखिन्छ । पानसमा बत्तीबालेको प्रसङ्ग, नेपाली कलाले पूर्ण भ्याल, ढोका, भित्ता र छतहरूको चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी भोटेगलैचाको कुरा आएको छ । नेपालका विभिन्न भूभागमा गीत गाएर जीवन चलाउने गाइने जातिको संस्कृति पनि झल्किएको देखिन्छ । यसरी नै गाइनेहरूले वीरताको महिमा, युद्धको चर्चा, देशको वर्णन आदि गीत बनाएर गाएर युवाहरूलाई युद्धगर्न प्रेरित गरि जम्मा गरेको कुरा पनि आएको छ । दरबारमा राजा महाराजाहरूको, रानीहरूको र मन्त्रिहरूको विभिन्न गतिविधिहरूको चित्रण गर्दा दरबारीया संस्कृति पनि नाटकमा झल्केको देखिन्छ । यसरी नै सिपाहीहरूको भेषभुषा, हातहतियार आदिको वर्णनमा पनि नेपाली संस्कृति झल्केको देखिन्छ ।

प्रस्तुत नाटक **अमरसिंह**मा हिन्दू धर्ममा आधारित विभिन्न संस्कारहरूको चित्रण गरिएको पाइन्छ । जन्म र मृत्यु संस्कारको कुरा आएको छ । भीमसेन थापाको मृत्युमा रानीहरू सती गएको कुरा आएको छ । सती प्रथा एक कुसंस्कार भए तापनि त्यो समयमा सती प्रथा पनि

संस्कृतिकै रूपमा चलेको कुरा आएको छ । अङ्ग्रेजहरूले क्रिश्चियन धर्मको प्रचार गर्न र हिमालयको काखमा बस्नका लागि नेपालमाथि आक्रमण गरेको कुरा पनि आएको छ । यस नाटकको खल चरित्रका रूपमा अङ्ग्रेजहरू आएका हुनाले अङ्ग्रेजहरूको संस्कार तथा संस्कृतिको पनि सामान्य सङ्केत पाइन्छ । अमरसिंह थापा अङ्ग्रेजहरू नेपालमा आएभने सांस्कृतिक क्षेत्रमा यस्तो हलचल आउन सक्छ भन्दछन् :

“अमरसिंह—हाम्रो व्यापार सब गिर्दछ,

दरिद्र हुन्छ यो देश, हाम्रा युवक उफ्रँदै
अङ्ग्रेजी सैन्यमा भर्ना हुन जान्छन्, सबै कला
पुग्छन् पातालमा रास बनी, सोही चिहानमा
उठ्छन् युरोपका खम्बा, कलाकार विदेशका
यहाँ आएर नाच्छन्, यी हाम्रा कर्मी गरीबका
छातीमा, वैद्यले भष्म पार्न मोती मुगाहरू
पाउन्न्, वैद्यलाई नै भष्म पार्छन् विदेशका
छट्टु डाक्टर आएर, फेरी साहित्य मर्दछ—
अङ्ग्रेजी नपढी हाम्रा छात्रछात्रा कुनै पनि
विद्वान सुयोग्य बन्दैनन् ।”

(अमरसिंह, पृ. ६०) ।

प्रस्तुत नाट्यांशमा अङ्ग्रेजहरूले नेपालमा आफ्नो अधिपत्य जमाउन सके भने नेपालको पहिचान, संस्कार तथा संस्कृति लोप हुन्छ भन्ने कुरा आएको छ । नेपालको अस्तित्व बचाउनका लागि, यहाँको संस्कार संस्कृति जोगाउन र स्वभिमानी बनेर जीउँनका लागि अङ्ग्रेजलाई हराउनै पर्छ भन्ने अमरसिंहको अभिव्यक्ति आएको छ । भाषा, साहित्य, कला आदि पनि विस्थापित हुन्छन् अङ्ग्रेजी भाषा र साहित्य, कला आदिले नेपाली भाषा, साहित्य र कलालाई माटोमुनी दबाएर यूरोपका सांस्कृतिक धरोहर उठाउँनेछन् भन्ने कुरा पनि आएको छ । यसरी हेर्दा कला, साहित्य, संस्कार र संस्कृतिसँग राष्ट्रियता पनि जोडिएको हुन्छ । राष्ट्रियता जोगाएर राख्न संस्कार, संस्कृति, भाषा, कला र साहित्य पनि जोगाउनु पर्छ भन्ने भावका साथ देशप्रतिको अगाढ माया यस नाटकमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

यसैगरी नाटकको चौथो अङ्कमा काठमाडौँको असनको डवलीमा भईरहेको देवी नाचको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै समले नेवारी संस्कृतिमा विभिन्न गाथाहरू भएको लाखे जात्रा मनाउने परम्पराको चित्रण यसरी गरेका छन् :

“काठमाडौँ असनको डवलीमा देवीनाच भइ-
रहेको हुन्छ । वरिपरी हजारौँ दर्शक घेरा लागेर
बसिरहेका हुन्छन् । बीचमा तीन देवी छन् : महाङ्गल,
महालक्ष्मी, महासरस्वती ; उनका साथमा आदि-
मानिस, वा वनमान्छेहरूको रूपमा भयापुल्ले गणहरू
छन् । नाच रूपक छ । भाउहरूबाट ती यही
दर्शाइरहेका छन् : सङ्कटकाल छ, शान्तिमय पर्वत
युद्ध क्षेत्रमा परिणत भएको छ, त्यसैले पार्वतीले कालीको
रूप धारण गर्नुपरेको छ, आज खानीकी देवी लक्ष्मीले र
विद्याकी देवी सरस्वतीले पनि हातमा खड्ग लिनुपरेको
छ,....।”

(अमरसिंह, पृ. ७१) ।

यस दृश्यमा वर्णन गरिएका सम्पूर्ण प्रसङ्गहरू नेवारी समुदायले विशेष रूपमा काठमाडौँ उपत्यकामा देखाउने देवीनाचसँग सम्बन्धित छन् । यस नाचमा नेपालको तत्कालीन समयमा भइरहेको युद्ध र त्यसले पारेको प्रभावको वर्णन गरिएको छ । जसले नेवारी समुदायका मानिसले विभिन्न देवीका आकृतिका मुकुण्डो लगाउने र हाउभाउ गर्ने संस्कृतिको चित्रण गरेको छ । यस वर्णनले नेपालको कला, कौशल, संस्कार, संस्कृति, भेषभूषा, नृत्य, र गाथाले भरिएका गीतहरू गाउने र मनोरञ्जन गर्ने पुरानो सांस्कृतिक इतिहासका वारेमा जानकारी गराउदछ र नेपाल सांस्कृतिक रूपमा कति धनी छ भन्ने कुराको पनि जानकारी गराउदछ ।

यस प्रकार समले अमरसिंह नाटकमा सम्पूर्ण नेपालको, विशेष गरेर काठमाडौँका नेवारहरू र दरबारमा हुने संस्कार, संस्कृतिलाई सांस्कृतिक विषय बनाएका छन् ।

३.२.३ अमरसिंह नाटकमा ऐतिहासिक सन्दर्भ

बालकृष्ण समले नेपाल र अङ्ग्रेजबीचमा १८७१-७२ सालमा भएको युद्धको इतिहासको वास्तविक घटनालाई नाटकको कथावस्तु बनाएर अमरसिंह नाटकको रचना गरेका छन् । यस नाटकमा समले ऐतिहासिक घटनामा आफ्नो कल्पनाको उत्कृष्ट प्रयोग गरेका छन् । विषयवस्तु र केही प्रमुख पात्र सत्य तथ्य नै राखेर उनले घटना, पात्र, संवादमा आफ्नो कल्पनाशीलताको प्रयोग गरेका छन् । यस नाटकमा गीवार्णयुद्धविक्रम शाह, ललितत्रिपुरसुन्दरी, भीमसेन थापा, अमरसिंह थापा, भक्ति थापा, गजराज मिश्र, पं. रङ्गनाथ, दलभञ्जन पाण्डे, रणध्वज थापा, रामदाससिंह थापा, पं. चन्द्रशेखर पाध्याय, उमाकान्त पाध्याय, हृदयसिंह थापा, आक्टरलोनी, इनिस, हमिल्टन, ब्वायलु, किशनसिंह, हिन्दुरवासी, जेठी मुखिनी, कान्छी मुखिनी, सिपाहीहरू, गोरा अफिसर र सिपाहीहरू र दुतहरू ऐतिहासिक पात्रहरू हुन् ।

नाटकमा युद्धकालको साङ्गो-पाङ्गो घटनाक्रमलाई भन्दा पनि युद्धकालमा नेपालको तर्फबाट अङ्ग्रेजसँग जीवनको उत्सर्ग समर्पण गरी शत्रु पक्षलाई परास्त गर्न नेपाली वीर योद्धाहरूले गरेको लडाइँ र नेपाली दरबारले रणक्षेत्रमा युद्ध हुँदाहुँदै गरेको सन्धि र त्यो सन्धिको जानकारी दूत मार्फत नेपाली सेनापति अमरसिंह थापा र अङ्ग्रेज सेनापति अक्टरलोनीलाई गराएको र अमरसिंह थापा गोसाइँकुण्डमा गएर देह त्याग गरेको घटनाक्रमको तथ्यपरक प्रस्तुति भएको छ (पोखरेल, २०६५ : २४९) । समले यस नाटकमा ऐतिहासिक घटनाको ज्ञान दिलाउनु र देशभक्ति एवं वीरताको पाठ पढाउनु यसको मूलभूत उद्देश्य हो । यो यथार्थ घटनामा आधारित छ, तापनि आदर्शीकृत छ (उपाध्याय, २०६७ : १०१-१०२) । नाटकको पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमा घटेका हनुमान्ढोका दरबारको सभा, भीमसेन थापाको समूहको युद्ध गर्नुपर्ने धारणा, अमरसिंह लगायतले तत्कालै युद्ध गर्न नमिल्ने धारण र सभाले लडाइँ गर्न गरेको निर्णय वास्तविक घटनाहरू हुन् । दोस्रो दृश्यमा लुधियानाको अङ्ग्रेजको छाउनी, छाउनीमा अक्टरलोनी, हिन्दुरवासी, हेमिल्टन, इनिस, किशनसिंह बीचमा भएको कुराकानी पनि वास्तविक घटना हुन् ।

तेस्रो दृश्यमा सतलजको किनारमा अवस्थित भक्ति थापा र अमरसिंहबीचको क्रियाकलाप ऐतिहासिक घटना हुन् । दोस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा देखाइएको कुमाउँ,

अल्मोडानिरको सरयूको तीरमा पूर्व र पश्चिमबाट आएका यात्रु बीच भएको क्रियाकलाप र अङ्ग्रेज अफिसरले यात्रीहरूलाई अपहरण गरी गोप्य पत्र खोसेको घटना पनि यथार्थ हो, दोस्रो दृश्यमा अक्टरलोनीले अमरसिंहलाई हामीसँग मिल्न आउन प्रलोभन सहितको पत्र पठाएको र अमरसिंह रिसले पत्र सबै सैनिकहरूलाई देखाउदै आक्रोश देखाएको, त्यही स्थानाट ७० वर्षे भक्ति थापा देउथलमा युद्ध गर्न गएको र जाने बेलामा उनका श्रीमतीहरूले गरेको बिदाई, भक्ति थापाको देउथल युद्धमा भएको निधन, अक्टरलोनीले उनको वीरताको सम्मान गरेको र भक्ति थापाका दुई जना श्रीमतीहरू सती गएको प्रसङ्ग ऐतिहासिक घटना हुन् । तेस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा काठमाडौँमा दरवारमा भएको अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्ने वा युद्ध गर्ने विषयमा बसेको सभा, धेरैले सन्धिको पक्षमा व्यक्त गरेको विचार, अमरसिंह थापाले सन्धिको विरोध गरेको र लडाइँको समर्थन, दोस्रो दिनको सभाले युद्ध गर्ने निर्णय, चौथो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा अमरसिंह युद्ध मैदानमा नै हुदा दरवारले अङ्ग्रेजसँग गरेको सन्धिको पत्र पाएको र गोसाइँकुण्डमा गएर गरेको देह त्याग पनि ऐतिहासिक यथार्थ घटना हुन् ।

नेपालका ऐतिहासिक घटनाक्रमले नेपाल र अङ्ग्रेज बीच भएको लडाइँको समयमा नेपाली र भारतीय जनताका बीचमा उत्पन्न मानसिकता, अमरसिंह, भक्ति थापा, हृदयसिंह थापा, गाइनेहरूको उच्च राष्ट्रवादी विचार, अङ्ग्रेजको विस्तारवादी नीति, हिन्दूवासी र किसनसिंह जस्ता समुदाय र व्यक्तिहरूको राष्ट्रघाती चरित्र, तत्कालीन शासन पद्धति, जनताका आर्थिक, सामाजिक अवस्था, भौगोलिक र सांस्कृतिक पक्षलाई दर्शक-पाठकका समक्ष प्रस्तुत गराएका छन् । ऐतिहासिक चेतना र मूल्यको पूणतः निर्वाह नाटकमा भएको छ (पोखरेल, २०६५ : २५१) । यसप्रकार समले अमरसिंह नाटक नेपालको इतिहासमा घटेको सत्य घटनासँग सम्बन्धित रहेको छ । नेपाली युवाहरूले देखाएको पराक्रमको वर्णन, आफ्नो राष्ट्रप्रतिको उनीहरूको प्रेम र दरवारमा हुने गरेको दाउपेच र षडयन्त्रको पनि केही हदमा नाटकीकरण गरी इतिहासको अध्ययन गर्न नरुचाउनेहरूका लागि समको यस नाटक इतिहासको जानकारी लिने सामग्री पनि बनेको छ ।

३.२.४ अमरसिंह नाटकमा काल्पनिक सन्दर्भ

ऐतिहासिक घटनामा विषय, पात्र, परिवेश र संवाद थपेर आफ्नो कल्पनाशीलताको संयोजन गराइ उत्कृष्ट ऐतिहासिक साहित्य रचना गर्नु बालकृष्ण समको विशेषता हो । अमरसिंह नाटक पनि ऐतिहासिक घटनामा कविको कल्पनाको मिश्रण गराइएको उच्चकोटीको साहित्यिक रचना हो । यस नाटकमा प्रयोग गरिएका काल्पनिक पात्रहरू होन्जा, बुढी (कान्छाकी आमा), कान्छो, तरुनी र केटाकेटीहरू, जुरे र बतासे (गाइनेहरू), इन्द्रदेव, नागरिकहरू, पुर्सुङ्गे, मारुनी, जात्रुहरू रहेका छन् । काल्पनिक पात्रहरूलाई उत्कृष्ट ढङ्गले वास्तविक पात्रहरूसँग तालमेल गराइ अमरसिंह नाटकको सिर्जना गरिएको छ ।

समले यस नाटकमा माईबक्स हुदा र इन्द्रदेव हुदाबीचको कुराकानी, रामदास र अमरसिंहबीचको कुराकानी, चुनरीप्रतिको प्रेम प्रसङ्ग, अमरसिंहसँग जमादार, गाइनेहरू र नागरिक १,२,३,४ बीचको कुराकानी, गाइनेहरू र नागरिकहरूबीचको कुराकानी, बुढी, तरुनी, केटाकेटी, कान्छाबीचको कुराकानी, कान्छो, बुढीको गाइनेहरूसँगको कुराकानी, पहिलो जात्रु, दोस्रो जात्रु, तेस्रो जात्रु र चौथो जात्रुकाबीचमा भएको कुराकानी काल्पनिक घटनाक्रम हुन् (पोखरेल, २०६५ : २५२) । नाटकको परिवेशमा वर्णन गरिएको काठमाडौँका दरबारको सजावट, अङ्ग्रेजको छाउनीको वर्णन, सरयूको किनारको दृश्य, मलाउँको प्रसङ्ग, हनुमानढोका दरबारमा भएका सभाहरू समय, काठमाडौँको सडकको परिवेश, गोसाईकुण्डमा हिमालको चुचुरोमा घाम लागेको जस्ता कुराहरू काल्पनिक परिवेश र प्रसङ्गहरू हुन् । त्यस्तै कथावस्तुमा माईबक्स र इन्द्रदेव हुदाहरूबीचको कथा, अमरसिंह थापा र रामदासबीचको कुराकानीको कथा, जमादार र अमरसिंहबीचको कथा, जमादार, अमरसिंह, गाइनेहरूबीचको कथा, नागरिकहरू र कान्छाको परिवारमा घटेको कथाहरू काल्पनिक कथातत्वका उदाहरणहरू हुन् ।

समले नाटकमा उद्देश्य अनुकूलका काल्पनिक घटनाक्रम, चरित्र, वातावरण र समयलाई नाटकीकरण गरेका छन् । नाटकमा समले ऐतिहासिक समयसीमाको रिक्त स्थान पूरा गर्न कल्पनाको प्रयोग गरेका छन् । नाटकका काल्पनिक चरित्रले ऐतिहासिक चरित्रको व्यक्तित्वलाई प्रस्तुत गरेका छन् । काल्पनिक परिवेशले ऐतिहासिक परिवेशलाई प्रस्तुत गर्न मद्दत गरेको छ ।

३.३ भीमसेनको अन्त्य नाटकमा राष्ट्रप्रेमको सन्दर्भ

बालकृष्ण समले २०१२मा रचना गरेर विभिन्न समय र स्थानमा मञ्चन भएको भीमसेनको अन्त्य नाटक समको तेस्रो ऐतिहासिक नाटक हो । २०१२ सालमा रचिएको भए तापनि यसको प्रकाशन भने २०२८ सालमामात्र भएको हो । यो नाटक नेपालको इतिहासमा रहेको दारुण दुःखान्तीय घटनामा आधारित छ । ३३ वर्ष सम्म नेपालको प्रधानमन्त्रीको पदमा रहेर नेपाललाई आधुनिकीकरण तर्फ लैजाने कुशल प्रशासक, वीर सेनानी, चतुर राजनेता, देशभक्त र राजभक्त मानिएका भीमसेन थापाको अन्तिम चरण वि.स.१८९४-९६का दुईवर्षको समयावधिलाई नाटकीकरण गरिएको छ (उपाध्याय, २०६७ : ९५) । थापा भन्दा अगाडिका प्रधानमन्त्री दामोदर पाण्डेले श्री ५ रणबहादुर शाहको राजधानीमा प्रत्यागमनको विरोध गरेको हुनाले उनलाई भीमसेन थापाको समेत सहमतिमा प्राणदण्ड दिईएको थियो र उनका स्थानमा भीमसेनलाई प्रधानमन्त्री बनाईएको थियो । दामोदर पाण्डेका छोरा रणजङ्ग त्यस बेला बालक नै हुन्छन् र ठूलो भएपछि बदला लिने संकल्प लिएका हुन्छन् । रणजङ्ग प्रौढ उमेरमा पुग्दा दरबारमा राजेन्द्रको, साम्राज्यलक्ष्मीको, राज्यलक्ष्मीको, थापाको, पाण्डेको, चौताराहरूको, ब्राह्मणहरूको गरी सात गुट थिए । यसै क्रममा भीमसेनका विरोधी रणजङ्गलाई साम्राज्यलक्ष्मीले सहयोग गर्छिन् । कुलराज, रणजङ्ग र साम्राज्यलक्ष्मीको जालमा फसेका भीमसेनको कथा नै भीमसेनको अन्त्य नाटकको कथावस्तु हो ।

अतिसारले स्वर्ग भएका ६ महिनाका कान्छा साहेबज्यु देवेन्द्रविक्रम शाहलाई एकदेव, भाजुमान आदि वैद्यद्वारा भीमसेनले विष प्रयोग गराएका हुन् भन्ने आरोपले १८९४ सालमा भीमसेन कैद गरिए । गुरुज्यु रङ्गनाथ प्रधानमन्त्री पाएपछि उनले मुद्दा केलाई भीमसेन, एकदेवहरूलाई कारामुक्त गराएका थिए । तर १८९६ सालमा रणजङ्ग प्रधानमन्त्री हुनासाथ मुद्दा उल्टाई उनले फेरि भीमसेनलाई कैदमा हाले । इजलासमा मुद्दा हेर्दा श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहद्वारा द्विविधा पर्न गएकाले उनले फेरि सो मुद्दा दोहान्याउने इच्छा गरी अर्को दिन रणजङ्गपक्षका कुलराजलाई भीमसेनलाई बोलाउन खटाएका थिए, तर कुलराजले अर्कै कुरा कल्पना गरी सुनाए—‘तपाईंकी कान्छी मुखनीलाई तपाईंको अगिल्लिर पल्टनलाई भण्डारा दिइने भएको छ, म हुकूमले लिन आएको हुँ ।’ यस कुराले घोर बेइज्जती हेर्न नपरोस् भनी भीमसेनले

आत्महत्या गरे । उनको देहान्तपछि श्री ५ महाराजधिराजलाई भीमसेन विरूद्ध रचिएको षडयन्त्रको पत्ता लाग्यो ।

मन्त्री भारादारहरूको आपस्त मतभेद र वैमनष्यले गर्दा जाति-जातिमा घात-प्रतिघात हुन गई भीमसेन थापा जस्ता महान देशभक्त र नयाँ नेपालका निर्माताको शोचनीय अन्त्य भएको यस नाटकले देखाएको छ (सम, २०५९ : पृष्ठभूमि सहित कथासार पृ.१) । भीमसेन थापाको अन्त्य भएको देखाउदै समाप्त भएको समको यस नाटकमा भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र काल्पनिक जस्ता थुप्रै विषयहरूको प्रयोग भएको छ । नाटकमा कल्पना र यथार्थको सन्तुलित प्रयोग गर्ने समको यस भीमसेनको अन्त्य नाटक नेपाली नाटक परम्पराको ऐतिहासिक कोसेढुङ्गा बनेको छ ।

३.३.१ भीमसेनको अन्त्य नाटकमा भौगोलिक सन्दर्भ

भीमसेनको अन्त्य नाटक समको तेस्रो ऐतिहासिक नाटक हो । यस नाटकमा समले भौगोलिक विषयको राम्रो प्रयोग गरेका छन् । राष्ट्रियता र राष्ट्र गौरवको प्रतिपादनमा केन्द्रित रहेको यस नाटकले छलकपट, षडयन्त्र र बदलाको भावना जस्ता कुरालाई देखाएको छ । यस नाटकमा दरबार, कोठाहरू, सभाहल, एकदेव वैद्यको घर, कान्छा रानकुमार विरामी भएको कोठा, कारागार, राजसभा, भीमसेन थापाको घर आदि स्थानहरू भौगोलिक परिवेशका रूपमा आएका छन् । यस नाटकको मुख्य भौगोलिक विषय भने राष्ट्रियता, राष्ट्रिय गौरव, देशको स्वतन्त्रता र अखण्डताको भावना नै हो । तीन दशक भन्दा लामो समय सम्म प्रधानमन्त्री बनेका भीमसेन थापाले देखाएको इमान्दारिता र समर्पणको भावना नै नाटकले प्रस्तुत गरेको भौगोलिक प्रेमको विषय हो । भीमसेन थापा लामो समय सम्म पनि पदमा रहदा आफुले केहि गर्न नसकेको र षडयन्त्रमा पर्दै गएकोले चीनमा राजदुत हुन जाने बताउनुले उनको देशप्रतिको प्रेम देखाएको छ । बेलायत, भारत, चीनसँग पनि राम्रो सम्बन्ध भएका भीमसेन तत्कालीन समयमा नेपालको अखण्डता जोगाउन सक्ने सबैभन्दा उपर्युक्त व्यक्ति थिए । उनको दबदवा देखेर पाण्डे खलक षडयन्त्र रचन थालेका थिए र उनीहरू सफल पनि भएका थिए । यस्तो अवस्थाका बारेमा भीमसेन थापा चीन राजदुत भएर जान खाज्नु उनको महानता हो । उनको यस कार्यले देशको अखण्डताप्रतिको विश्वासलाई अझ बढवा दिएको छ । नेपालको भूगोल

जोगिनुमा नेपाली जनताको विचित्रको राष्ट्रियता भएको भनाईलाई पुष्टि गर्दछ । भीमसेन श्री ५ राजेन्द्रलाई यस्तो भन्दछन् –

“भीमसेन–खै बेलायतमा माथवरलाई पठाउँछु ;
अनि सन्धि अभै राम्रो बलियो म बनाउँछु,
बढाउँछु म राजा र देशको पनि गौरव
भन्ने सुर थियो,...।”

(भीमसेनको अन्त्य, पृ.९)

यस प्रसङ्गमा भीमसेनले अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध र नीति कति बलियो बनाएका थिए भन्ने प्रमाणित हुन्छ । त्यस्तै श्री ५ राजेन्द्रले भीमसेनलाई भनेको कुरामा पनि भीमसेनले नेपालको अस्तित्व कसरी जोगाएका थिए भन्ने उल्लेख पाइन्छ :-

“राजेन्द्र– लडाइँबाट जानेर बचाईस देशलाइ नै,
बुटोलहरूको निम्ति जुन सङ्ग्राम भो, तिनै
वाग्ययुद्धले तराईका सबै ठाउँहरू पनि
अङ्ग्रेजबाट नै फिर्ता दिने पारिस् स्वदेशको...।”

(भीमसेनको अन्त्य, पृ.१०) ।

यस प्रसङ्गमा भीमसेन थापाले अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा नेपाललाई बचाएको र तराईको भू-भाग नेपालमा नै फिर्ता ल्याइएको देखिन्छ । यस प्रसङ्गबाट भीमसेनले नेपालको भौगोलिक अखण्डताका लागि गरेको योगदानको पुष्टि हुन्छ ।

यस प्रकार समले यस नाटकमा भीमसेन थापाले नेपालको सिमा कोर्ने कार्य गरेको भौगोलिक विषय प्रस्तुत गरेका छन् । नेपालको अखण्डताप्रति थापाले खेलेको भूमिका पनि यसको भौगोलिक विषय हो ।

३.३.२ भीमसेनको अन्त्य नाटकमा सांस्कृतिक सन्दर्भ

समले भीमसेनको अन्त्य नाटकमा सांस्कृतिक विषयको पनि प्रयोग गरेका छन् । यस नाटकमा दरबारिया समयको सजावट, रहनसहन, संस्कारहरू, उपचार पद्धति, सम्मान गर्ने तरिका, भेषभूषा जस्ता संस्कार जन्य विषयको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्तै विभिन्न प्रकारका

वाजा बजाउने, गाउने परम्पराको पनि यसमा सङ्केत गरिएको छ । मान्छे विरामी हुदा गरिने वैद्य, भारफुक जस्ता उपचार पद्धतिहरूको पनि यहाँ उल्लेख गरिएको छ । दरबारमा विशेष अवसरहरूमा विशिष्ट व्यक्तिलाई दिइने सम्मान र सम्मान पाउनेले पैसा राखेर ढोग्नु पर्ने परम्पराको पनि यहाँ चर्चा गरिएको छ । यसका बारेमा समले हनुमानढोका दरबारमा कान्छा राजकुमारको पास्नी भएको र यो विशेष अवसरमा विशिष्ट व्यक्तिका रूपमा भीमसेन थापालाई चौसल्ला ओढाइदिएको र भीमसेनले पनि पैसा राखेर ढोगेको प्रसङ्ग नाटकमा देखाइदिएका छन् । त्यस्तै समले नाटकमा दरबारीया राजनीतिक संस्कार, राजपरिवारको आचार, व्यवहार, षड्यन्त्रकारी मानसिकता जस्ता कुराहरूलाई पनि मानवीय कुसंस्कार बनाएर प्रस्तुत गरेका छन्

समले वास्तविक घटनामा कथानक, पात्र, परिवेश लगायत कुराहरूको मिश्रण गरेर नेपालको संस्कार, संस्कृति, रीतिरिवाज, समाज देखाउने प्रयास गरेका छन् । साथै त्यसबेलाको समयम हिन्दु धर्मको प्रभाव रहेको र दरबारमा हिन्दु संस्कारका रूद्रि, महाकाल शनिमृत्युञ्जयस्तोत्र जस्ता पाठहरू पढ्ने कुरा पनि नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘सहस्र शीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सभूमिं सर्व्वतस्यपृत्वात्यतिष्ठद् दशांगुलम् ॥’

—‘शुक्लयजुर्वेदीय रुद्राष्टाध्यायी’बाट

(‘भीमसेनको अन्त्य’, पृ.३१)

त्यस्तै नाटकमा प्रस्तुत भएको नेपाली पहिरन सम्बन्धी प्रसङ्ग यस्तो छ :

(सुरेन्द्रविक्रम शाहको दगुर्दै प्रवेश । उनी मखमलको

लबेदा सुरूवाल, टोपी र मोतीका मालाहरूले सज्जित छन् ।)

(‘भीमसेनको अन्त्य’, पृ.१६)

यसरी समले भीमसेनको अन्त्य नाटकमा नेपालको दरबार कालीन समयको संस्कृति, संस्कार, भेषभूषा, रहनसहन, बोलचाल, आदर सम्मान, सजावट, मुक्तिकला, काष्ठकला, मठ मन्दिर बनाउने परम्परा, गीत सङ्गीत, वाद्यवाधन, चित्रकला जस्ता संस्कार र संस्कृति जन्य कुराहरूको प्रयोग गरिएको छ । नेपाल बहुजाति, बहुसंस्कार, बहुसंस्कृति, बहुभाषा जस्ता

विशेषता भएको देश हो भन्ने कुरा समका ऐतिहासिक नाटकहरूको अध्ययनबाट बुझ्न सकिन्छ । भीमसेनको अन्त्य नाटकमा पनि नेपालका धेरै भन्दा धेरै विशेषताहरूको वर्णन गरिएको छ ।

३.३.३ भीमसेनको अन्त्य नाटकमा ऐतिहासिक सन्दर्भ

बालकृष्ण समको तेस्रो ऐतिहासिक नाटक भीमसेनको अन्त्यमा श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाह, साम्राज्यदेवी, श्री ५ राज्यलक्ष्मी, श्री ५ युवराज सुरेन्द्रविक्रम शाह, गुरू रङ्गनाथ पौडेल, प्रधानमन्त्री रणजङ्ग पाण्डे, राजवैद्य एकदेव, प्रधानमन्त्री भीमसेन थापा, सिपाही १, २, ३ र ४ इतिहासका वास्तविक पात्र हुन् (पोखरेल, २०६५ : २७६) । पहिलो अङ्कको वि.स. १८९४ साल श्रावण ९ गते हनुमानढोकाको राजदरबार, दोस्रो अङ्कको वि.स. १८९४ साल श्रावण १० गते एकदेवका घरको, तेस्रो अङ्क वि.स. १८९४ साल श्रावण १० गते रातको समय हनुमानढोका दरबारको, चौथो अङ्क वि.स. १८९४ साल श्रावण १२ गते दिउँसो हनुमानढोका दरबारको सुन्दरी चोकको, पाँचौँ अङ्कको वि.स.१८९६ साल श्रावण ४ गते हनुमानढोका दरबारको प्राङ्गण, छैटौँ अङ्क राजदरबारको भारदारी सभाको, सातौँ अङ्कको वि.स.१८९६ श्रावण ५ गते बिहानको समय, भीमसेन थापाको घरको र आठौँ अङ्क वि.स. १८९६ श्रावण १४ गते भीमसेन थापाको घरको नाट्यवस्तु ऐतिहासिक कथावस्तु हुन् । समले इतिहासलाई तोडमोड गरेर नाटकमा प्रयोग गरेका छैनन् । इतिहासमा घटेका घटना र समय जहिले र जुन रूपमा घटेका छन् ती घटना र समयलाई नाटकमा जस्ताको तस्तै प्रयोग गरिएको छ ।

समले आफ्नो उद्देश्य प्रतिकूलका घटनाक्रमलाई नाटकमा प्रयोग गरेका छैनन् । ऐतिहासिक घटनाक्रमले भीमसेन थापाको राष्ट्र र राजपरिवारप्रतिको उच्च समर्पित कार्य र रणजङ्ग, कुलराज, साम्राज्यलक्ष्मीको षड्यन्त्रपूर्ण कार्ययोजना मानसिकता, तत्कालीन शासन पद्धति, जनताको आर्थिक, सामाजिक अवस्थालाई प्रस्तुत गराएका छन् । नाटकमा इतिहासका विरुद्ध पात्रको चित्रण र घटनाक्रमको वर्णन भएको छैन । विवादास्पद ऐतिहासिक घटनाक्रम नाटकमा समावेश भएका छैनन् । तत्कालीन ऐतिहासिक चेतना र मुल्यको निर्वाह नाटकमा भएको छ । लामो समय सम्म उच्च पदमा रहेर देशको र विशेष दरबारको सेवामा नै आफ्नो प्राण त्यागेका भीमसेन थापाको वास्तविक घटनालाई आफ्नो नाटकीय कौशलले समले जीवन्त

रूप दिएका छन् । हाम्रो समाजका इतिहासको अध्ययन नगरी वीर योद्धाहरूको विरोध गर्दै हिड्नेहरूलाई थोरै भए तापनि इतिहासको अध्ययन गर्न सजिलो उपाय समको यो नाटक हुन सकेको छ ।

३.३.४ भीमसेनको अन्त्य नाटकमा काल्पनिक सन्दर्भ

विशेष गरेर इतिहासलाई नै जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गर्ने ध्येय भए तापनि समको यस नाटकमा केहि मात्रामा काल्पनिक घटना, पात्र, संवाद र परिवेशको पनि प्रयोग गरिएको छ । नाटकमा प्रयुक्त एकदेवकी छोरी विश्वेश्वरी, चित्री, जगतनैनी, कारिन्दा, नाऊ, तिलङ्गा सन्देशवाहक, नागरिक आदि काल्पनिक पात्र हुन् । पात्रहरूका संवाद नाटककारको कल्पना हो भने विश्वेश्वरी र एकदेवबीचको प्रसङ्ग, सन्देशवाहकबीचको प्रसङ्ग, सिपाही १,२,३ र ४बीचको कुराकानी र नागरिकबीच भएका कार्यव्यापार र घटनाहरू काल्पनिक हुन् । विश्वेश्वरी र एकदेव, सन्देशवाहक र नागरिकबीचका कथा काल्पनिक हुन् । तेस्रो अङ्कमा उही समय भनी उल्लेख गरिएको समय र छैटौँ अङ्कको केही पछिको समय भनी उल्लेख गरिएको समय काल्पनिक समय हो ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकको आधारभूत सामग्री इतिहासमा आधारित भए तापनि कथावस्तु, पात्र, संवाद, परिवेशको निर्माणमा समले आफ्नो कल्पनाशीलता र स्वतन्त्र चिन्तनलाई पनि महत्त्व दिएका छन् । उनले उद्देश्य अनुशार सार्थक मुल्य प्रदान गर्ने काल्पनिक घटनाक्रम चरित्र वातावरण आदिलाई नाटकमा समावेश गरेका छन् । नाटकमा प्रयुक्त कल्पनाप्रसूत प्रसङ्ग पात्र आदिले ऐतिहासिक समय सिमाको रिक्ततालाई पूरा गरेको छ । नाटकका काल्पनिक तत्वले ऐतिहासिक परिस्थितिलाई प्रभापूर्ण र कलापूर्ण बनाएका छन् । नाटकमा ऐतिहासिक घटनाक्रमकाबीचमा पूर्वापर सम्बन्ध स्थापित गर्न काल्पनिक घटनाक्रम प्रयोग भएको छ । नाटकमा प्रयोग भएको काल्पनिकताले नाटकको ऐतिहासिकतालाई अब्बल बनाएको छ । इतिहासको प्रसङ्गलाई समको काल्पनिक प्रयोगले कुनै असर पुऱ्याएको छैन । वरु इतिहासलाई अभि सत्य तथ्य र जीवन्त बनाउने कार्य गरेको छ । तत्कालीन समयको बोलिचालीको भाषा प्रयोग गरेर र पात्रहरूकाबीचको संवादलाई पूर्ण रूपमा सत्य र वास्तविक बनाएर प्रयोग गरिएको छ । समले यस नाटकलाई पूर्ण दुःखान्त बनाउन भीमसेनको मृत्यु

सम्मको मात्र विषयवस्तु लिएका छन् । राजनीतिक दाउपेच, भाईभारदाहरूबीचको षड्यन्त्रपूर्ण त्रियाकलाप, नेपालको अखण्डता, स्वतन्त्रता, र सांस्कृतिक जस्ता पक्षलाई सकेसम्म वास्तविक देखाउने प्रयासमा समले काल्पनिकताको पनि उत्कृष्ट प्रयोग गरेका छन् । उनको कल्पनाशक्तिले नाटकलाई इतिहासको एक पाटो बनाएको छ । यसरी **भीमसेनको अन्त्यमा** तीन वर्ष सम्म चलेको खुनमुद्दा सम्बन्धी घटनाको नाटकीकरण गरिएको र कथावस्तुको पूर्वभाग र उत्तरभागकाबीच २ वर्षको अन्तराल राखिएको भए तापनि प्रसङ्ग एउटा भएकोले कथानकीय अन्विति भङ्ग भएको अनुभव हुँदैन । त्यसैले यसको अन्तःसंरचना सुगठित नै छ ।

३.४ नालापानीमा नाटकमा राष्ट्रप्रेमको सन्दर्भ

नालापानीमा नाटक बालकृष्ण समले रचेको र २०१५ सालमा पहिलो पटक मञ्चन गरिएको भए पनि **चार एकाङ्की** शीर्षकको एकाङ्की सङ्ग्रहमा २०२० सालमा मात्र प्रकाशित भएको हो । यस सङ्ग्रहमा भएका चारवटा एकाङ्कीमध्येको दोस्रो एकाङ्की हो **नालापानीमा** । यस एकाङ्की सङ्ग्रहमा भएका चार एकाङ्कीमध्ये **नालापानीमा** र **रणदुल्लभ** ऐतिहासिक नाटक हुन् । **नालापानीमा** नाटक सङ्गीत एकाङ्की हो । यो नाटक एक अङ्कमा मात्र संरचित छ । यस नाटकमा वि.स.१८७१ सालमा अङ्ग्रेज र नेपालकाबीच भएको युद्धको कथावस्तु प्रयोग गरिएको छ । वि.स. १८७१ सालमा नेपाल र अङ्ग्रेजकाबीच भारतको देहरादून जिल्लामा पर्ने नालापानी भन्ने स्थानमा भएको युद्ध र त्यसमा नेपाली योद्धाहरूले देखाएको वीरता, युद्धमा नेपालको क्षति, अङ्ग्रेज कर्णेलले देखाएको युद्धप्रतिको सम्मान जस्ता ऐतिहासिक विषयवस्तु नै नाटकको कथावस्तु हो । नेपालको इतिहासको महत्वपूर्ण कालखण्डको एउटा सानो घटनालाई टिपेर नाटकीकरण गरिएको **नालापानीमा** लघुनाटकलाई सङ्गीत नाटक भनिएको छ । यस नाटकमा भारतीय बेलायती सेना र खलङ्गा दुर्गको नालापानी मोर्चामा रहेका नेपाली सैनिकहरूबीच भएको युद्ध र त्यसमा बेलायती मेजर जिलेस्पीको मृत्यु आदि घटनाहरू पृष्ठभूमिमा छन् (सुवेदी, २०६४ : ४४८) ।

नाटकको विषयवस्तुमा देहरादूनमा रहेको अङ्ग्रेजहरूको छाउनीको दृश्यबाट सुरु गरिएको छ । जहाँ अङ्ग्रेजका कर्णेल मबी र मेजर रिचार्ड्स आफ्नो छाउनी तर्फ आउदै गरेको घाईते सिपाहीलाई देख्छन् । नेपाली सैनिक आत्मसमर्पण गर्न आएको ठानेर आफ्ना

सिपाहीहरूसँग खुसी साटासाट गर्छन् । उनीहरू रुक्सीको नशामा गीत गाउदै नाचदै गर्दछन् । अङ्ग्रेजहरूको छाउनीमा आउने नेपाली सैनिक नरे कार्की हुन्छ, र उसले उपचार गरिदिन आग्रह गर्दछ । कर्णेल मबीले औषधी गरेपश्चात आफ्नै सेनामा भर्ती हुनु पर्ने नत्र मान्नेछौ भनेर औषधी गर्न थाल्दछन् । औषधी गर्दै गर्दा नरेले अर्ध निद्रामा नेपाली छाउनीमा आफ्नी स्वास्नी र एक नेपाली सैनिककाबीच भएको कुराकानी देख्दछ । त्यसपछि नाटकमा नेपालका तराई, उपत्यका, हिमाल र पहाडमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको स्थानिय क्षेत्रको गीतहरूको चर्चा गरिएको छ । उनीहरूका गीतमा देशभक्तिको भावना हुन्छ, र सैनिकहरूलाई युद्ध तर्फ प्रोत्सहान पनि मिलेको छ । त्यस पछि औषधी उपचारबाट बौरेर नरे छाउनीबाट भाग्न खोज्दछ । त्यसपछि नरेलाई कर्णेल मबीले उसलाई र उसको परिवारलाई धेरै सुख सुविधा दिने प्रलोभन देखाउछन् तर नरेले उनको प्रस्ताव अस्वीकार गर्छ र आफुलाई नेपाल फर्कन दिन र जुन देशमा जन्म भयो त्यही देशमा मर्न पाउ भन्ने आग्रह गर्दछ । नाटकको अन्त्य अङ्ग्रेज कर्णेल मबीले नरेलाई उसको अठोट र साहसको कदर गर्दै नेपाल फर्किएर लडाइँ गर्न जान दिन्छन् र उसलाई सबै अङ्ग्रेज सिपाहीहरूले वीर भनेर आदर गर्दछन् ।

नालापानीमा नाटक नेपाली वीर लडाकुहरू र अङ्ग्रेजहरूको उदारता र युद्धप्रतिको वफादारिता देखाउन रचिएको छ । यस नाटकमा पनि भौगोलिक, संस्कृतिक, ऐतिहासिक र काल्पनिक विषयको भरपुर प्रयोग भएको छ ।

३.४.१ नालापानीमा नाटकको भौगोलिक सन्दर्भ

नालापानीमा नाटक पनि नेपालले एकीकरणका समयमा भारतीय भूमिमा आएर बसेका बेलायती सेनासँग गरेको युद्ध स्थल नालापानी विषेश रूपमा भौगोलिक परिवेश बनाइएको नाटक हो । एकाङ्कीका कथानक, उपकरण, नेपाल र देहरादूनको युद्धकालको तत्कालीन स्थिति, सांस्कृतिक रीतिरिवाज, सामाजिक परिवेश, घाइते नर कार्कीको उपचार, उपचार पश्चात नरे नेपाल आमाको काखमा फर्केको स्थितिलाई नाटकीय परिवेशले प्रस्तुत गरेको छ । तत्कालीन समयमा नेपाल आफ्नो भू-भागको रक्षा गर्न कुन हद सम्म पुग्यो भन्ने कुरा नै भौगोलिकतासँग जोडिएको छ । यस नाटकमा देहरादून, अङ्ग्रेज छाउनी, नालापानीको अग्लो डाँडा, त्यस डाँडामा फर्फराई रहेको नेपालको भण्डा, अङ्ग्रेजको उपचार गर्ने पाल, नेपालको नालापानी

दुर्गको छाउनी जस्ता स्थान विशेष भू-गोलको प्रयोग गरिएको छ । साथै यसमा नेपालका तराईवासी, खाल्डोवासी, हिमालवासी र पर्वतवासी भनेर विभिन्न स्थान र त्यहाँका स्थानिय वासिन्दाहरूको वर्णन र उनीहरूले गाएको गीतबाट नेपाल सानो भू-भाग भए पनि बहुसंस्कृतिमा कति विशाल छ भन्ने कुरा पनि जानकारी पाइन्छ । नरे कार्कीको शत्रुकै आक्रमणले घाइते हुनु र उनीहरूसँगै उपचार गरेर पनि नेपालकैतर्फबाट लड्न जान्छु भन्नुले नेपाली सैनिकहरूको देशप्रतिको प्रेम देखिएको छ ।

नालापानीमा नाटकमा समले काल्पनिक संवाद गराई धरतीले बोलेको देखाएका छन् । यस आकाशवाणीमा पनि आफ्नो भौगोलिकता बचाउन वीरहरूलाई जुर्मुराउने कुराहरू भनिएको छ :-

“धरती बोल्दछ-छोरो, नरो, अभ्र धैर्य गर, अरूलाई कातर स्वर नसुना,
जन्मभूमिको लाज बचा, जातिलाई छि : नभना !...
मेरो काखमा जति जति तैले तप तप रगत चुहाइस् यो,
उति उति मातृऋण तिरँ भनी पुत्र बरू सन्तोष मना ! ”

(नालापानीमा, पृ.९)

पहिलो पंक्तिमा धरतीले वीर योद्धाहरूलाई दशको अस्तित्व बचाउन उठ्न र आफूलाई कातर नबनाउन आग्रह गरिएको छ । दोस्रो पंक्तिमा नेपालका लागि रगत बगाउनु भनेको आमाको ऋण तिर्नु समान हो भनेर नेपाली योद्धालाई आश्वासन दिईएको छ । यसबाट समले यस नाटकमा देशको भौगोलिकताप्रतिको प्रेम देखाउन खोजेका छन् । त्यस्तै नाटकको अन्त्य तिर कर्णेल मवीले नरे कार्कीको नेपालमा नै गएर मर्ने अडानलाई गर्व गर्दै नेपालीको देशप्रेम सम्बन्धी यस्तो भनाई राख्दछन् :-

“मवी- हुन्छ हुन्छ लौ वीर जाऊ !
फेरि बन्दुक गई समाऊ !
देशप्रेमलाई जगाऊ,
अनि मानिसलाई उजिल्याऊ !”

(नालापानीमा, पृ. १३)

यसरी समले नालापानीमा नाटकमा भौगोलिक विषयको प्रयोग गरेका छन् । नेपाली योद्धाले शत्रुको कब्जामा हुँदा पनि आफुलाई कातर नबनाई उनीहरू विरुद्ध बोल्न सक्नुले नेपालमा राष्ट्रियताको भावना कति बलियो छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ । युद्ध स्थानको वर्णनमा नेपालको नालापानी दुर्गको डाँडामा नेपालको भण्डा फर्फराइरहेको थियो भन्नुले पनि यस नाटकमा प्रयोग गरिएको राष्ट्रिय भावनाको संकेत गर्दछ ।

३.४.२ नालापानीमा नाटकमा सांस्कृतिक सन्दर्भ

समको यस नालापानीमा नाटक सङ्गीत नाटकका रूपमा लेख्नुले नै यसमा गीत, सङ्गीत र वाद्यवाधनको प्रयोग गरिएको भएको छ । जसले यस नाटकलाई गीतिनाटक बनाएको छ । यसमा विभिन्न प्रकारका गीतिलयको प्रयोग गरिएको छ । यस नाटकमा प्रयोग भएका बसै पात्र गीतमा नै संवाद गर्ने भएकाले यो नाटकमा नेपालमा प्रचलित गीतका भाका, लयहरूको परम्परालाई पनि देखाएको छ । त्यस्तै नाटकमा अङ्ग्रेज कर्णेल र मेजरबीचको कुराकानीमा नेपालीहरू अशिक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ । जसले नेपालमा शिक्षाको पहुच नपुगेको पनि जानकारी पाइन्छ । नाटकमा नेपालका विभिन्न भू-भागमा बस्ने बासिन्दाहरूको प्रसङ्ग र उनीहरूका आफ्ना लोक भाकाहरूको प्रयोगमा पनि संस्कृतिको संकेत पाइन्छ । यसैगरी नाटकमा साहित्यको पनि प्रयोग भएको छ । गीत, गजलको प्रयोगले नेपालको साहित्यक संस्कृतिको पनि सङ्केत मिल्दछ । बहुभाषिक, बहुजातीय, तथा बहुसांस्कृतिक नेपालीपनको उच्चता पनि एकाङ्कीमा प्रकट भएको छ ।

नालापानीमा नाटकमा विभिन्न गीतका लयहरूको प्रयोग भएको छ । नाटकको सुरुवातमा कर्णेल मबी 'लापालोमा'को लयमा, नरे कार्कीसँग भेट भएपछि 'उर्दू'को लयमा, नरेकी स्वास्नी, एक नेपाली सिपाही र अरू 'भ्याउरे'को लयमा, नेपाल-तराईवासी 'रासधारी' लयमा, नेपाल-हिमालनिवासी 'तामाङसेलो'को लयमा , नेपाल-खाल्डानिवासी 'राजमति'को लयमा, नेपाल पर्वतवासी 'लोकलय'मा जस्ता लोक गीतका लयहरू यस नाटकमा सांस्कृतिक विषयका रूपमा प्रयोग भएका छन् । यस्तै नाटकको एक ठाउँमा नेपालमा प्रचलित उखानको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

यसरी नालापानीमा नाटकमा नेपालको बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, साहित्यिक, लोक परम्परा, गीत, सङ्गीत, बाजाहरू, गीतका लयहरूलाई सांस्कृतिक विषयका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । नाटकमा यस प्रकारका संस्कृतिको प्रयोगले आज भन्दा दुई सय वर्ष पहिलेको नेपालको संस्कार संस्कृतिहरूका बारेमा जानकारी दिएको छ । यसले इतिहासको एक सत्य तथ्य कुरालाई सबै समक्ष उजागर समेत गरेको छ ।

३.४.३ नालापानीमा नाटकमा ऐतिहासिक सन्दर्भ

नालापानीमा नाटक वि.स.१८७१ सालमा भएको युद्धको ऐतिहासिक प्रस्तुति हो । वि.स. १८७१ सालको भारत स्थित देहरादूनको नालापानी दुर्गमा बलभद्र कुँवरको नेतृत्वमा भएको युद्धमा अङ्ग्रेज तर्फका जनरल जेलेस्पी मारिएका हुन्छन् । यसै बेलामा नेपाल तर्फबाट घाईते बनेर आउदै गरेका एक सैनिकलाई देखेर अङ्ग्रेज कर्णेल र मेजर लगायत सबै आत्मसमर्पण गर्न नेपाली आएको भनेर खुशी व्यक्त गर्ने ऐतिहासिक प्रसङ्ग नै यस नाटकको ऐतिहासिक विषय हो । यस नाटकले तत्कालीन युद्धग्रस्त नेपालको चित्रण, वीर नेपाली योद्धाको पराक्रम, युद्धमा नेपालले व्यहोरेको मानवीय क्षति, गोरा कर्णेल, मेजरहरूले देखाएको नेपाली जवानप्रतिको कदर र उदारता, जस्ता इतिहासमा घटेका घटनालाई समले नालापानीमा नाटकको ऐतिहासिक विषय बनाएका छन् ।

नाटकमा प्रयोग भएको नेपाल तर्फको मानवीय क्षतिको प्रसङ्ग यस्तो छ:-

“रिचर्ड्स- हाम्रा सिपाही तीन हजार बढी

उनका होलान तीन सय घटी, ...।”

(नालापानीमा, पृ.७)

यस्तै अर्को प्रसङ्गमा अङ्ग्रेज मेजर जेलेस्पी मारिएको घटना पनि जोडिएको छ । नालापानीको युद्धमा मेजर जेलेस्पी मारिएको घटना सत्य हो ।

“मबी- वीरगति प्राप्त भएका ती

जनरल जेलेस्पी फेरि अरू साथी,

सबको प्रशंशा गा-...।”

(नालापानीमा, पृ ८)

३.४.४ नालापानीमा नाटकमा काल्पनिक सन्दर्भ

नाटकमा प्रयोग भएका सबै पात्रहरू काल्पनिक हुन् । समले यस नाटकमा वास्तविक घटना र पात्रलाई आफ्नो कल्पनाशीलताले सिँगारेका छन् । घटना, समय, परिवेश ऐतिहासिक भए पनि नाटकका नरे कार्की, कर्णेल मबी, रिचर्डस्, नरेकी स्वास्नी, नेपाली महिलाहरू, नेपाल तराईवासी, नेपाल खाल्डावासी, नेपाल हिमालवासी, नेपाल पर्वतवासी जोडी काल्पनिक पात्र हुन् । त्यस्तै नाटकमा प्रयोग भएको विषयवस्तु पनि पूर्ण ऐतिहासिक भने होईन । नरे कार्की घाइते भएर अङ्ग्रेजको शरणमा गएको, उसले उपचार पाएको र उपचार पश्चात नेपाल नै फर्किएको घटना पनि काल्पनिक विषय हुन् । अङ्ग्रेज र नेपालकाबीच भइरहेको युद्धको समयमा शत्रु पक्षका घाइतेहरूको सेवा गर्ने कुरा काल्पनिक मात्र हुन सक्छ । समले नरे कार्कीको साहस, देशभक्ति, स्वाभिमान र वीरताको माध्यमबाट नेपाली ऐतिहासिक वीरताको गौरव गान गरी वर्तमान र भविष्यका नेपालीहरूलाई राष्ट्रभक्तिको सन्देश दिएका छन् । राष्ट्र गौरवका सामुन्ने व्यक्तिगत सुख सुविधा, मानसम्मान सामान्य हुन भनि मानिस देशको लागि बाचन एवम् मर्न सक्नुपर्छ भन्ने उच्च राष्ट्रभक्तिको सन्देश दिनलाई नाटकमा काल्पनिकताको मिश्रण गरिएको छ । बहुभाषिक, बहुजातीय तथा बहुसांस्कृतिक नेपालीपनका उच्चता एकाङ्कीमा प्रकट भएको छ ।

३.५ निष्कर्ष

यसरी समका तीन वटा पूर्ण ऐतिहासिक नाटकहरूमा भएको वस्तुस्रोतको निरूपण गरिसकेपछि उनका ऐतिहासिक नाटकमा भौगोलीक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, काल्पनिक जस्ता वस्तुस्रोतहरू रहेका छन् । नेपालको इतिहासमा घटेका युद्धका यथार्थ घटनाहरू समले ऐतिहासिक नाटकका विषय बनाएका छन् । नेपालले १८७१, ७२ सालदेखि १९९४, ९६ सालसम्म अङ्ग्रेजहरूसँग गरेको युद्ध र त्यसमा नेपालका केही वीर योद्धाहरूले देखाएको पराक्रमलाई समले उनका तीन वटै नाटकको विषयवस्तुको स्रोत बनाएका छन् । नाटकमा वीर योद्धाहरूलाई नायक बनाएर उनीहरूका सामान्य गल्तीहरूलाई लुकाउन सक्नु समको विशेषता हो । नेपालको इतिहासलाई हेर्ने हो भने भीमसेन थापा धेरै नै आलोचना भएका व्यक्ति हुन् । ३३ वर्षसम्म एकै पदमा रहेर निरङ्कुश दरबारको संरक्षणमा लिप्त भएका थापालाई समले राष्ट्र

नायकका रूपमा देखाइदिएका छन् । यो समको नाटक लेखनमा कल्पनाशक्तिको नमूना हो । अमरसिंह नाटकमा युद्ध गर्ने पछि भन्ने भीमसेन थापा **भीमसेनको अन्त्यमा** भने ज्यादै निरीह व्यक्तिका रूपमा चित्रित छन् । उनको त्यही निरीहपनले आत्महत्या जस्तो नीच काम भीमसेनबाट भएको छ ।

यसरी नेपालको इतिहासमा लिपिबद्ध भएका घटनाहरूलाई नाटकको रूप दिएर समले अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र नालापानीमा जस्ता कृतिहरूको रचना गरेका छन् । समले ऐतिहासिक नाटकको रचना गर्नुमा राष्ट्रिय गौरव, देशको स्वतन्त्रता, अखण्डता जस्ता पक्षहरू देखाउनु रहेको छ । साथै नेपाललाई आज सम्म नेपाल नै रहने वातावरण बनाएका वीर योद्धाहरूको सम्मान गर्नु पनि समका ऐतिहासिक नाटकको उद्देश्य बनेको छ । ऐतिहासिकता र युद्धको विवरण समका नाटकमा भएपनि नेपालको भूगोल, संस्कार, संस्कृति, भाषा, रहनसहन, भेषभूषा र तत्कालीन दरबारीया निरङ्कुश शासन पद्धतिका बारेमा समेत जानकारी पाइने हुनाले उनका नाटक उच्चकोटीका छन् । नेपाली नाटक परम्परामा उनको यस कार्यले नेपालीहरूमा राष्ट्रियता र राष्ट्रप्रेमको भावना अझ व्यापक बनेको छ ।

चौथौ परिच्छेद

समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा राष्ट्रप्रेमका विविध आयाम

४.१ विषय प्रवेश

बालकृष्ण सम नेपाली साहित्यमा बहुआयामिक प्रतिभा हुन । उनले नेपाली साहित्यमा कविता, कथा र नाटकका क्षेत्रमा विशेष योगदान दिएका छन् । नाटककारका रूपमा नेपाली नाट्य क्षेत्रमा पहिलो स्थानमा रहेका सम दुःखान्तीय नाटकका आरम्भकर्ता हुन् । उनका नाटकहरू सामाजिक, पौराणिक, ऐतिहासिक जस्ता विषयवस्तु स्रोतबाट सामग्री लिएर लेखिएका छन् । ऐतिहासिक नाटकहरूमा पनि जीवनीमूलक ऐतिहासिक नाटक, वीरतामूलक ऐतिहासिक नाटक जस्ता इतिहासका विभिन्न पाटाहरूलाई प्रयोग गरेर लेखिएका नाटकहरू रहेका छन् । यस परिच्छेदमा समका अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य, नालापानीमा तीन ऐतिहासिक नाटकमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमको खोजी गरिएको छ । साथै उनका नाटकमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमलाई भौगोलिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक जस्ता आयामहरूमा बाढेर चर्चा गरिएको छ ।

४.२ अमरसिंह नाटकमा राष्ट्रप्रेम

अमरसिंह नाटकमा नेपालको इतिहासमा वि.स.१८७१ सालतिर भएको अङ्ग्रेज नेपालको युद्ध र त्यस युद्धमा भीमसिंह थापाका छोरा अमरसिंह थापाले देखाएको वीरतापूर्ण साहसलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । इतिहास भनेको कुनै देशले विगतमा भोगेका कुराहरूको दस्तावेज भएकाले ऐतिहासिक विषयका साहित्यमा राष्ट्रप्रेम रहेको हुन्छ । समको यस अमरसिंह नाटक पनि इतिहासका घटनाहरूलाई लिएर लेखिएको नाटक भएकाले यसमा राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी कुराहरू रहनु स्वभाविक र अनिवार्य छ । बेलायतबाट साम्राज्यनीतिको लक्ष्य लिएर भारत आई बसेका अङ्ग्रेजहरूसँग नेपालले आफ्नो भूगोल बचाउन गरेका प्रयत्नहरू यस नाटकका विषय वा कथावस्तुका रूपमा रहेका छन् । वीर सेनानी अमरसिंह थापा बाह्र वर्षे उमेरमा नै युद्धमा होमिएका छन् । पृथ्वीनारायण शाहले सुरू गरेको नेपाल एकिकरणमा शाहसँगै अमरसिंह पनि

सामेल भएका थिए । युद्धकै समयमा घटेका घटनाहरू यस नाटकमा देख्न सकिन्छ । त्यसैले यस नाटकमा राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी कुराहरू धेरै प्रयोग गरिएको छ ।

४.२.१ अमरसिंह नाटकमा भौगोलिक राष्ट्रप्रेम

सम नेपाली साहित्यमा राष्ट्रप्रेम, भाषाप्रेम र भूगोलप्रेममा समर्पित साहित्यकार हुन् । उनी आफ्ना प्राय रचनामा राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी धारणहरू गहन रूपमा प्रयोग गर्छन् । यसकै एउटा उदाहरण अमरसिंह नाटक पनि हो । यस नाटकमा नेपालको अखण्डताप्रतिको, संस्कार-संस्कृतिप्रतिको राष्ट्रप्रेमलाई समावेश गरेका छन् । यस नाटकमा प्रयोग गरिएका घटना । कथानक, पात्र, परिवेशमा राष्ट्रप्रेमको झल्को पाइन्छ । नाटकका पात्रहरू अमरसिंह, भीमसेन थापा, भक्ति थापा, कान्छो, गाइनेहरू आदि सबैले राष्ट्रप्रेमको संकेत गरेका छन् । नेपाललाई बचाउन थेरैको संख्यामा भएका आफ्ना सैनिकहरूलाई समेत युद्धमा लाग्न प्रेरित गरिएको छ । उनीहरू स्वतस्फूर्त रूपमा आफ्नो उमेर, परिवार भुलेर युद्धमा लागेका छन् । गाइनेहरू आफ्नो पेशालाई नेपाली योद्धाहरूको सन्देश पुऱ्याउने काममा लगाएका छन् । आमाको हजार आग्रहलाई लत्याउदै कान्छो युद्धमा सहिद भएको छ । भक्ति थापालाई उनका श्रीमतीहरूले फूलमाला र अबिरले युद्धका लागि जान विदाई गरेका छन् । भक्ति थापा र अमरसिंह थापाका छोराहरू युवा अवस्थामा नै प्रतिशोधको भावनाले ग्रस्त भएका छन् । नाटकको अन्त्यमा दरवारले अङ्ग्रेजहरूसँग सन्धि गरेकाले अमरसिंह सबै त्यागेर गोसाइँकुण्डमा गएर प्राणत्याग गरेका छन् । अमरसिंह नाटकमा प्रयोग भएका राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी प्रसङ्गहरू यस्तै यस्तै रहेका छन् । प्रत्येक नेपालीले आ-आफ्ना स्थानबाट देशका लागि गरेका सम्पूर्णका भावनाहरू नै वास्तवमा यस नाटकमा भएको राष्ट्रप्रेमका प्रसङ्ग हुन् ।

नाटकमा भीमसेन थापाको संवादमा राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी धारणा यस्तो रहेको छ :

“भीमसेन—यहाँ हामी सबै सेवक छौं, किन

यस्तो हुकुम भो ? हामी ढाल छौ तरवार छौ,

प्रत्येक व्यक्ति मान्छेकै किल्ला हौ सरकारको

ढल्दै नौ जीउँदै हामी, पत्यार गरिबक्सियोस,

राख्नेछौ मरिमेटर पनि नेपाल गौरव !”

(अमरसिंह, पृ. ८) ।

यस नाट्यांशमा भीमसेन थापाले तत्कालीन राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहलाई देश र दरबार बचाउन मान्छे, कै किल्ला बनाएर भए पनि रक्षा गर्ने र नेपालको गौरव राख्ने राष्ट्रप्रेमले भरिएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

नाटकका नायक अमरसिंह भक्ति थापालाई अङ्ग्रेजले भारत, चीनलाई जस्तो नेपाललाई जित्न नसक्ने भन्दै नेपाललाई प्रकृतिले जन्माएकी हुन भन्ने राष्ट्रप्रेमले भरिएको संवाद यसरी गर्छन् :

“अमरसिंह—किन्तु हाम्रो हिमोदस

स्वतन्त्र राख्न चाहान्छौं, हामी ! मानसरोवर
दुई आखाहरूबाट दुई धारा बहाउँदै
आँसुका शतरुद्रा र ब्रह्मपुत्र दुवैतिर
डाँडाका फैलिँदा हात हातेमालो गरीकन
कसेकोबाट निस्केको पसिना धारमै मिसी
गङ्गासागरमा भाउँदै लहराई, कराउँदै
हिमालदन्त किट्टै र देह कम्प गराउँदै
जन्माइन पार्वतीले यो देशलाई—विशाल यो
नेपाललाई ”

(अमरसिंह, पृ. १८) ।

यस नाट्यांशमा अमरसिंह नेपाल प्रकृतिको काखमा रहेको र नेपालका सबै व्यक्तिको कर्तव्य नेपालको रक्षा गर्नु भएको भन्ने आशयको राष्ट्रप्रेम भल्कने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

अङ्ग्रेजहरूले नेपालमा बिना घोषणा युद्धको प्रारम्भ गरी नेपालतर्फ क्षति पुऱ्याएका हुन्छन् । यही विषयमा भक्ति थापाले बोलेका संवादमा पनि राष्ट्रप्रेम भल्किएको छ । उनको संवाद यस्तो रहेको छ :-

“भक्ति—अब लड्ने पर्यो नाक राखी राजा र देशको !

फेरि ज्वालामुखी दन्क्यो, सुनौलो तरवार भो !

यै माटाका सबै हामी यै माटोमुनि मिल्नु छ,

मृत भस्म नबन्दैमा भिल्को भैकन बल्लु छ,
जमेर एक ढुङ्गो भै ढुङ्गाकै हित गर्नु छ,
सोभो गर्नु छ ढुङ्गाकै ढुङ्गो भैकन लड्नु छ !”

(अमरसिंह, पृ. २३) ।

यस नाट्यांशमा भक्ति थापाले अङ्ग्रेजहरूसँग लड्न सबै एक हुनु पर्ने र त्यो एकता ढुङ्गो जस्तो बलियो हुनुपर्ने राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

यही अवसरमा अमरसिंह थापा पनि देश र जनतालाई बचाउने कुरा गर्दै अर्को राष्ट्रप्रेमी संवाद प्रस्तुत गर्छन् । उनको संवाद यसप्रकार छः—

“अमर—हेर, लौ भाइहो ! आओ उठेर पटुका कस !

प्रेमको छाप मारेर देशप्रेम सिकाउँदै
अगि पाठ पढाएको आमाले अनि बाबुले
दुधले र पसिनाले रक्तका विन्दु विन्दुले
आज नेपाल आमा मा छ त्यो कण्ठ बुझाउन !
अब अग्नि परिक्षाको दिन आयो डटीकन
उर्तीण हुनु पर्ने छ बलिदान हुँदै हुँदै—
रहोस स्वधीन नेपाल !”

(अमरसिंह, पृ. २३) ।

यस नाट्यांशमा अमरसिंह सबै युवाहरूलाई युद्धका लागि तयार रहन आग्रह गर्छन् । सबैलाई प्रेमको पाठ पढाएर आफ्ना आमा बाबाले सिकाएको देशप्रेम र बलिदानीलाई सम्भन पनि आग्रह गरेका छन् । उनी स्वाधीन नेपालको कल्पना गर्छन् ।

नाटकमा समले ऐतिहासिक पात्रहरूकाबीचमा काल्पनिक पात्रहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । यस्ता काल्पनिक पात्रहरू देशप्रेम देखाउनकै लागि प्रयोग गरिएको जस्तो भान हुन्छ । नाटकमा प्रयोग भएका गाइनेहरू काल्पनिक पात्र हुन् । उनीहरू गाइने गीत गाएर देशको अस्मिता बचाउन सबैलाई अनग्रह गर्दै हिड्ने गर्छन् । साथै उनीहरू युद्धको विवरण पनि एक

स्थानबाट अर्को स्थानमा पन्याउछन् । उनीहरूमा पनि राष्ट्रप्रेमको भावना छ । भक्ति थापाको अन्तेष्टिमा आएर उनीहरू अमरसिंहसँग यस्तो संवाद गर्छन् :-

“दोस्रो गाइने-सारा सुन्यौ पात हावासित उडी गए,
नङ् वृक्ष बनाए रे काजीलाई अलिकती
मात्रै तिलङ्गा बाकी छन् भन्ने पनि उहाँ सुन्यौ ।
धन्दा नमान्नुहोस् काजी ! हामी छौ जसरी अगि
धामा गढीको धावामा गढवालीहरूसित
लडाँई पर्दा भो, किल्ला काँगडामा भयो, अनि
सुमेरुपुरमा पर्दा गीत गाई घुमी घुमी
तिलङ्गा बटुल्यौ खामीत् !”

(अमरसिंह, पृ. ४८) ।

यस नाट्यांशमा गाइनेहरूले युद्धका समयमा वीर योद्धाहरूलाई कसरी सघाएका थिए भन्ने बुझिन्छ । उनीहरू युद्ध मैदानमा पुगेर लडाकुहरूलाई वीरताका गीतहरू सुनाउने, घरघरमा गएर युवाहरूलाई युद्धका लागि प्रोत्सहान गर्ने जस्ता कामहरू गरेर देशप्रेम देखाएका छन् ।

समले अमरसिंह नाटकमा बुढी आमाको परिवारलाई पनि काल्पनिक रूपमा प्रयोग गरेका छन् । उनको परिवारमा उनको छोरो, बुहारी र केटाकेटीहरू छन् । उनका दुई छोराहरू युद्धमा सहिद भइसकेका छन् । त्यसैले उनी आफ्नो कान्छो छोरालाई लुकाएर भएपनि बचाउन चाहान्छिन् । यसै प्रसङ्गमा गाइनेहरू बुढी आमाको घरमा आईपुग्छन् र कान्छालाई युद्धमा नपठाउने आमाको आशय बुझेर गीतको लयमा राष्ट्रप्रेमले ओतप्रोत भएका कुराहरू सुनाउछन् । गाइनेहरूले बुढीलाई सुनाएका कुराहरू यसप्रकार छन्:-

“गाइने- हामीले माया मारे पहाडमा पहिरा जानेछन्
सुकेर खोला बालुवा भित्रै लुकेर बस्नेछन् ।
रुखमा सब पात पहुँला बन्दै सुकेर भर्नेछन्
डढेलो लागी जङ्गल सारा अङ्गार बन्नेछन्,

पृथिवी बाभी भएर खुम्ची पटपटी फुट्नेछन्,
बादल तान्दै मुख छोपस् हिमाल धरधरी रुनेछन् ।
बैगुनी बन्दै कसरी हामी देशलाई बिगारौं ?
मरेर पनि दूधको भारा कसरी नतिरौं ?
नेपाली दाज्यू नेपाली भाइ, लौ, हात समाओ !
नेपाललाई स्वतन्त्र राखौ, तलबार उठाओ !”

(अमरसिंह, पृ. ६८-६९) ।

यसप्रकारका कुराहरू गाइनेका मुखबाट सुनेपछि कान्छो घरबाट बाहिर निस्कन्छ र देशप्रेमले ओतप्रोत भएर युद्धमा साथ दिन जानलाई तयार हुन्छ । उसको संवादमा पनि राष्ट्रप्रेम देखिन्छ । उसले आफ्नी आमालाई सम्झाउदाको राष्ट्रप्रेमी धारण यस प्रकार छ :-

“कान्छा-आमा ! खालि तपाईं त मेरी आमा, उतातिर
हेर्नुहोस् सबकी, मेरी, तपाईंकी समेत ती
हाम्री नेपाल आमाले डाकेकी छन् । म जान्छु है,
बिदा दिनोस् नरोएरा सबैले ममता गरी
आफ्नो छोरो भनि च्याप्न लागेमा यसरी अनि
अगाडि सर्छ को ?”

(अमरसिंह, पृ. ६९) ।

यसमा कान्छो आफ्नी जन्म दिने आमा र कर्म दिने नेपाल आमाका बीचमा तुलना गर्दै आमालाई जन्मदिने आमा मात्र भएको तर नेपाल आमा त जन्म दिने आमाकी पनि आमा भएकोले युद्धमा आफ्नो सहयोग आवश्यक रहेको कुरा व्यक्त गर्दछ । यसबाट एक सामान्य नेपालीमा समेत राष्ट्रप्रेमको भावना रहेको प्रष्ट हुन्छ ।

नाटकको अन्त्यतिर जब दरवारले अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्छ । त्यसबेला युद्ध मैदानमा नै रहेका अमरसिंह त्यस सन्धिबाट निराश भएर बिलौना गर्छन् । उनी नेपाल एकीकरणका पिता

पृथ्वीनारायण शाहलाई सम्झदै एकलै बर्बराउन थाल्छन् । उनको यस बर्बराहटमा राष्ट्रप्रेमको भक्तिको पाइन्छ । उनका संवादहरू यसप्रकार छन् :-

“अमर- पृथ्वी आज हुँदा हौ त पृथ्वीमा जीउँदा तिमी

बसन्तपुरको अग्लो बुर्जा नै नगिरीकन

सन्धि गौहरूलाई के गथ्यौ ? के भयो यहाँ

कत्रो वज्र पन्यो होला जनतामा त्यहाँ, अझ ।”

(अमरसिंह, पृ. ७५) ।

यस नाट्यांशमा अमरसिंह अङ्ग्रेज र दरबारले गरेको सन्धिप्रति खेद प्रकट गर्छन् । उनी राष्ट्र नायक पृथ्वीलाई सम्झेर विलौनाको स्वरमा एकलै बोल्न थाल्छन् । पृथ्वी भएका भए यस्तो देशद्रोही सन्धि गर्नेहरूलाई के सम्म गर्ने थियौ भन्ने मनसाय प्रकट गरेका छन् । यसै घटनाले विरक्तिअर अमरसिंह गोसाइँकुण्डमा गएर देहत्याग गर्ने निर्णयमा पुग्दछन् र नाटकको अन्त्य अमरसिंहको देहत्याग देखाएर हुन्छ । त्यसैले यस नाटकलाई दुःखान्तीय नाटकको स्थान पाएको छ ।

बालकृष्ण समले रचना गरेको पूर्ण ऐतिहासिक नाटक अमरसिंह राष्ट्रप्रेमले भरिएको नाटक हो । यसले उठाएको विषय, प्रयोग गरेका पात्र, देखाइएको परिवेश, पात्रहरूका संवाद सबै कोणबाट राष्ट्रप्रेम भल्कने प्रसङ्ग समावेश गरिएको छ । नेपालका वीर योद्धा अमरसिंहलाई प्रमुख पात्र बनाएर रचना गरिएको यस नाटकले इतिहास र राष्ट्रप्रेमलाई सबल रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । अमरसिंहको देशप्रतिको त्यागमा होस या भक्ति थापाको बलिदानीमा होस, अमरसिंहको छोरामा होस या भक्ति थापाको छोरामा होस, कान्छोमा होस या गाइनेमा होस सबैको साभा धारणा देशप्रेम हो । त्यसैले समको यस नाटक राष्ट्रप्रेमले ओतप्रोत नाटकका रूपमा चिरपरिचित छ । यस नाटकमा विभिन्न पक्षबाट भौगोलिक प्रेमका प्रसङ्ग समावेश गरिएको छ । देशको अखण्डता र स्वाधीनताका लागि ज्यानको बाजी लगाएका वीर योद्धाहरूको सत्य घटनाहरूको प्रयोगले यस नाटकमा भौगोलिक प्रेमको प्रयोग धेरै भएको हो । यसमा तत्कालीन समयमा नेपालले फैलाएको देशको सीमा, विशाल नेपालको परिकल्पना, टिप्पटा देखि कागडाँसम्मको नेपालको भूभाग जस्ता इतिहासका प्रसङ्गको प्रयोग भएको छ ।

४.३.२ अमरसिंह नाटकमा सांस्कृतिक राष्ट्रप्रेम

अमरसिंह नाटकमा भौगोलिक प्रेमका साथै सांस्कृतिक प्रेमको पनि प्रयोग भएको छ । यस नाटकले नेपालको आजभन्दा दुई सय वर्ष पहिलेको सामाजिक सांस्कृतिक रीतिरिवाज, रहनसहन, आचरण जस्ता कुराहरूलाई समावेश गरेको छ । अमरसिंह नाटकमा नेपालको सांस्कृतिक अवस्थाको चित्रण गरिएको पाइन्छ । नेपाल बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय, बहुभाषिक र धार्मिक विविधतायुक्त अनेकतामा एकताको सूत्रमा बाँधिएको मुलुक हो । नेपालमा विभिन्न जातजातिका विभिन्न संस्कार र संस्कृतिहरू रहेका छन् । अमरसिंह नाटकमा नेवारी संस्कृतिको प्रशस्त चित्रण गरिएको देखिन्छ । नेपाली कलाकौशल र धर्मका साथै विविध सांस्कृतिक पक्षहरूको चित्रण गरिएको पाइन्छ । नाटकको पहिलो दृश्यमा मञ्च सजावटको वर्णनमा नेवारी संस्कृतिको झल्को देखिन्छ । पानसमा बत्तीबालेको प्रसङ्ग, नेपाली कलाले पूर्ण भ्याल, ढोका, भित्ता र छतहरूको चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी भोटेगँलैचाको कुरा आएको छ । नेपालका विभिन्न भूभागमा गीत गाएर जीवन चलाउने गाइने जातिको संस्कृति पनि झल्किएको देखिन्छ । यसरी नै गाइनेहरूले वीरताको महिमा, युद्धको चर्चा, देशको वर्णन आदि गीत बनाएर गाएर युवाहरूलाई युद्धगर्न प्रेरित गरेर जम्मा गरेको कुरा पनि आएको छ । दरबारमा राजा महाराजाहरूको, रानीहरूको र मन्त्रीहरूको विभिन्न गतिविधिहरूको चित्रण गर्दा दरबारीया संस्कृति पनि नाटकमा झल्केको देखिन्छ । यसरी नै सिपाहीहरूको भेषभुषा, हातहतियार आदिको वर्णनमा पनि नेपाली संस्कृति झल्केको देखिन्छ ।

प्रस्तुत नाटक अमरसिंहमा हिन्दू धर्ममा आधारित विभिन्न संस्कारहरूको चित्रण गरिएको पाइन्छ । जन्म र मृत्यु संस्कारको कुरा आएको छ । भीमसेन थापाको मृत्युमा रानीहरू सती गएको कुरा आएको छ । सती प्रथा एक कुसंस्कार भए तापनि त्यो समयमा सती प्रथा पनि संस्कृतिकै रूपमा चलेको कुरा आएको छ । अङ्ग्रेजहरूले क्रिश्चियन धर्मको प्रचार गर्न र हिमालयको काखमा बस्नका लागि नेपालमाथि आक्रमण गरेको कुरा पनि आएको छ । यस नाटकको खल चरित्रका रूपमा अङ्ग्रेजहरू आएका हुनाले अङ्ग्रेजहरूको संस्कार तथा संस्कृतिको पनि सामान्य सङ्केत पाइन्छ । अमरसिंह थापा अङ्ग्रेजहरू नेपालमा आएभने सांस्कृतिक क्षेत्रमा यस्तो हलचल आउन सक्छ भन्दछन् :

“अमरसिंह— सबै कला पुग्छन् पातालमा रास बनी,
सोही चिहानमा उठ्छन् युरोपका खम्बा,
कलाकार विदेशका यहाँ आएर नाच्छन्,
यी हाम्रा कर्मी गरीबका छातीमा,
वैद्यले भष्म पार्न मोती मुगाहरू
पाउन्नु, वैद्यलाई नै भष्म पार्छन् ।”

(अमरसिंह, पृ. ६०) ।

प्रस्तुत नाट्यांशमा अङ्ग्रेजहरूले नेपालमा आफ्नो अधिपत्य जमाउन सके भने नेपालको पहिचान, संस्कार तथा संस्कृति लोप हुन्छ भन्ने कुरा आएको छ । नेपालको अस्तित्व बचाउनका लागि, यहाँको संस्कार संस्कृति जोगाउन र स्वाभिमानी बनेर जीउनका लागि अङ्ग्रेजलाई हराउनै पर्छ भन्ने अमरसिंहको अभिव्यक्ति आएको छ । भाषा, साहित्य, कला आदि पनि विस्थापित हुन्छन्, अङ्ग्रेजी भाषा र साहित्य, कला आदिले नेपाली भाषा, साहित्य र कलालाई माटोमुनी दवाएर युरोपका सांस्कृतिक धरोहर उठाउनेछन् भन्ने कुरा पनि आएको छ । यसरी हेर्दा कला, साहित्य, संस्कार र संस्कृतिसँग राष्ट्रियता पनि जोडिएको हुन्छ । राष्ट्रियता जोगाएर राख्न संस्कार, संस्कृति, भाषा, कला र साहित्य पनि जोगाउनु पर्छ भन्ने भावका साथ देशप्रतिको अगाध माया यस नाटकमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

नाटकको चौथो अङ्कमा काठमाडौँको असनको डबलीमा भइरहेको देवी नाचको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै समले नेवारी संस्कृतिमा विभिन्न गाथाहरू भएको लाखे जात्रा मनाउने परम्पराको चित्रण यसरी गरेका छन् :

“काठमाडौँ असनको डबलीमा देवीनाच भइ-
रहेको हुन्छ । वरिपरी हजारौँ दर्शक घेरा लागेर
बसिरहेका हुन्छन् । बीचमा तीन देवी छन् : महाङ्काल,
महालक्ष्मी, महासरस्वती ; उनका साथमा आदि-
मानिस, वा वनमान्छेहरूको रूपमा भयापुल्ले गणहरू
छन् । नाच रूपक छ । भाउहरूबाट ती यही
दर्शाइरहेका छन् : सङ्कटकाल छ, शान्तिमय पर्वत

युद्ध क्षेत्रमा परिणत भएको छ, त्यसैले पार्वतीले कालीको रूप धारण गर्नुपरेको छ, आज खानीकी देवी लक्ष्मीले र विद्याकी देवी सरस्वतीले पनि हातमा खड्ग लिनुपरेको छ ।”

(अमरसिंह, पृ. ७१) ।

यस दृश्यमा वर्णन गरिएका सम्पूर्ण प्रसङ्गहरू नेवारी समुदायले विशेष रूपमा काठमाडौँ उपत्यकामा देखाउने देवीनाचसँग सम्बन्धित छन् । यस नाचमा नेपालको तत्कालीन समयमा भइरहेको युद्ध र त्यसले पारेको प्रभावको वर्णन गरिएको छ । जसले नेवारी समुदायका मानिसले विभिन्न देवीका आकृतिका मुकुण्डो लगाउने र हाउभाउ गर्ने संस्कृतिको चित्रण गरेको छ । यस वर्णनले नेपालको कला, कौशल, संस्कार, संस्कृति, भेषभूषा, नृत्य, र गाथाले भरिएका गीतहरू गाउने र मनोरञ्जन गर्ने पुरानो सांस्कृतिक इतिहासका बारेमा जानकारी गराउछ र नेपाल सांस्कृतिक रूपमा कति धनी छ भन्ने कुराको पनि जानकारी गराउदछ ।

अमरसिंह नाटकमा भक्तिथापा युद्धमा जाने समयमा उनका श्रीमतीहरूले माला लगाएर र फूलले अर्पे र साइत गर्ने संस्कारको पनि उल्लेख भएको छ । यस सम्बन्धी एक नाट्यांश यसप्रकार छ :

“अमर— हुन्छ, लौ हुन्छ जानुहोस ।

भक्ति— अब बाजा बजाओ लौ रन्कून सब दिशा !

सब— (भक्ति थापालाई उनका स्त्रीहरू माला लाइदिन्छन्) जय

नेपाल ! जय नेपाल ! जय नेपाल !

भक्ति— शान्ति होस् !

आज ठूलो परीक्षा ट काजी ! उत्तीर्ण हुन्छु म

मुखिनीहरूले आज माला लाइदिइकन

यो साइत गरेका छन् ।”

(अमरसिंह, पृ. ३३)

समले अमरसिंह नाटकमा विभिन्न प्रसङ्गहरूको प्रयोग गरेर नेपालको दुई सय वर्ष पहिलेको संस्कार र संस्कृतिक प्रेमको प्रयोग गरेका छन् । उनको सांस्कृतिक प्रेमका

प्रसङ्गहरूले सम्पूर्ण नेपालको, विशेष गरेर काठमाडौँका नेवारहरू र दरबारमा हुने संस्कार तथा युद्धमा होमिने योद्धाहरूलाई युद्ध मैदानमा जान फूलमाला लगाएर साइत गर्ने जस्ता कुराहरू नै सांस्कृतिक प्रेमका रूपमा आएका छन् ।

अमरसिंह नाटक इतिहासको घटना समावेश गरेर रचना गरिएको कृति हो । यसमा भौगोलिक, सांस्कृतिक राष्ट्रप्रेमका साथै राजनीतिक राष्ट्रप्रेम पनि देखाइएको अमरसिंह नाटकमा आज भन्दा दुई सय वर्ष पहिलेको नेपालको दरबारीया राजनीतिक प्रणालीको चिनारी गराइएको छ । यस नाटकको समय १९ औं शताब्दीमा श्री ५ महाराजाधिराज गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह राजा थिए उनको समयमा भीमसेन थापा प्रधानमन्त्रीको पदमा रहेका थिए भने नेपाल र अङ्ग्रेजकाबीचमा युद्ध चलिरहेको थियो । दरबारमा हुने युद्ध सम्बन्धी छलफलहरूमा प्रधानमन्त्रीका हिसाबले भीमसेनको बोली चल्ने गर्थ्यो । यस कारणले कुनै कुनै समयमा उनीहरूका निर्णयले देशलाई नोक्सान पुगेको थियो । अमरसिंह थापा त्यस समयमा काजी र सेनापतिको पदमा थिए । उनको त्यही विशिष्ट राजनीतिक व्यक्तित्वका कारण इतिहासका पानामा स्वर्णाक्षरले नाम लेखिएको छ । त्यही विशेषताले यस नाटकमा पनि समले अमरसिंहलाई नायक बनाएर ऐतिहासिक नाटकको रचना गरेका हुन् ।

यस नाटकले त्यसबेलाका सत्तासीनहरू दरबार बाहिर ननिस्कने र सैनिकहरूका समस्या पनि बुझेको नहुने कुरालाई राजनीतिक विकृतिका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यस सम्बन्धी नाट्यांश यस प्रकार छ :

“रङ्गनाथ— लड्ने पर्दछ भन्ने जो मान्छे हो दरबारमै

त्यो हुर्केर बढेको हो, गाह्रा साङ्ग्रा कुराहरू

यस्ता हामी सिपाहीको त्यो के जानोस्, अवश्य यो

हाम्रा प्रधानमन्त्रीमा पेच हो, तर यो कुरा यहाँमा घट्न सक्तैन ।”

(अमरसिंह, पृ. ५)

यस नाट्यांशमा प्रधानमन्त्री आदि विशिष्ट पदमा बस्नेहरू दरवारीया सुख सुविधाको भोग गरेर हुर्केका हुनाले उनीहरूलाई युद्धरत जवानहरूको पीडा थाहा नहुने धारणा प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट तत्कालीन समयको राजनीतिक प्रणालीका बारेमा जानकारी मिलेको छ ।

यस्तै नाटकमा तत्कालीन समयका बाइसे चौबिसे राज्यमा धेरै प्रधानमन्त्री भएको र तिनीहरूले गर्दा बेलायत सरकारलाई राजनीतिक दाउपेच गर्न सजिलो भएकोले नेपाल र चिनलाई त्यसले समस्या पार्ने राजनीतिक प्रेमले भरिएको संवाद भक्तिथापाले व्यक्त गरेका छन् । उनका संवादहरू यसप्रकार छन् :

“भक्ति— यो जम्बूद्वीप हो, यहाँ

जम्बूमन्त्रीहरू धेरै पाइन्छन्, हेर्नुहोस् न यो

यिनकै करुणाबाट घेरामा पर्छ, भारत

अङ्ग्रेजको हुने नै भो, चीनलाई पनि गई

अफीमले ढलाएर राख्नेछ, उसले सधैं

बालकै रहला भोट ! ”

(अमरसिंह, पृ. १८) ।

यस नाट्यांशमा भक्ति थापाले नेपालमा भएका धेरै राज्यहरू र त्यहाँका धेरै मन्त्रीहरूले अङ्ग्रेजहरूलाई घुसपैठ गर्न मदत गरेकोले देशको राजनीतिमा असर परेको राजनीतिक प्रेम सम्बन्धी प्रसङ्ग प्रस्तुत भएको छ ।

त्यस्तै यस नाटकमा नेपाल र अङ्ग्रेजकाबीचमा भएको सन्धि र त्यस सन्धिले देशको राजनीतिमा पारेको असरको पनि चर्चा भएको छ । यस सन्धिले गर्दा नै अमरसिंह थापा आफ्नो प्राण त्याग्ने सम्मको निर्णयमा पुगेका थिए । यसै सन्धि सम्बन्धी नाट्यांश यसप्रकार छ :

“अमरसिंह— होरेको छैन हामीले, खै छातीमा कतै पनि

यहाँ गोली म पाउन्न ! खै, म खै कहिले मरें ?

हाम्रा हृदयका बत्ती मधुरो नहुँदै उहाँ

अन्धकार भो भन्ने स्वीकार कसरी गरे ?
कसरी, कसरी यस्तो घिनलाग्दो कुरा गरे ?
सुन्यौ शहीद हो ! धोका पऱ्यो, विश्वासघात भो,
हामीले मर्न पाएनौं ! बाँच्नेको अब हार भो
क्षमा नदेओ यो जानाजानी अपराध हो !”

(अमरसिंह, पृ. ७४) ।

अमरसिंह नाटकमा बालकृष्ण समले राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी विभिन्न पक्षको प्रयोग गरेका छन् । नेपालीहरू भौगोलिकता सम्बन्धी प्रेम, संस्कृति सम्बन्धी प्रेम र राजनीति सम्बन्धी प्रेम जस्ता विभिन्न राष्ट्रप्रेमको प्रयोग गरेका छन् । यो नाटकको विषयवस्तु नै नेपालको इतिहासमा प्रख्यात रहेको नेपाल अङ्ग्रेजबीचको युद्धको सत्य घटना भएकोले यसमा राष्ट्रप्रेमका विभिन्न पक्षहरू रहन गएका हुन् ।

४.३ भीमसेनको अन्त्य नाटकमा राष्ट्रप्रेम

बालकृष्ण समले २०१२मा रचना गरेर विभिन्न समय र स्थानमा मञ्चन भएको भीमसेनको अन्त्य नाटक समको तेस्रो ऐतिहासिक नाटक हो । २०१२ सालमा रचिएको भए पनि यसको प्रकाशन भने २०२८ सालमा मात्र भएको हो । यो नाटक नेपालको इतिहासमा रहेको दुःखान्तीय घटनामा आधारित छ । ३३ वर्ष सम्म नेपालको प्रधानमन्त्रीको पदमा रहेर नेपाललाई आधुनिकीकरणतर्फ लैजाने कुशल प्रशासक, वीर सेनानी, चतुर राजनेता, देशभक्त र राजभक्त मानिएका भीमसेन थापाको अन्तिम चरण वि.स.१८९४-९६का दुईवर्षको समयवधिलाई नाटकीकरण गरिएको छ । थापा भन्दा अगाडिका प्रधानमन्त्री दामोदर पाण्डेले श्री ५ रणबहादुर शाहको राजधानीमा प्रत्यागमनको विरोध गरेको हुनाले उनलाई भीमसेन थापाको समेत सहमतिमा प्राणदण्ड दिइएको थियो र उनका स्थानमा भीमसेनलाई प्रधानमन्त्री बनाइएको थियो । दामोदर पाण्डेका छोरा रणजङ्ग त्यस बेला बालक नै हुन्छन् र ठूलो भएपछि बदला लिने संकल्प लिएका हुन्छन् । रणजङ्ग प्रौढ उमेरमा पुग्दा दरबारमा राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी, राज्यलक्ष्मी, थापा, पाण्डे, चौताराहरू र ब्राह्मणहरूको गरी सात गुट थिए । यसै क्रममा भीमसेनका विरोधी

रणजङ्गलाई साम्राज्यलक्ष्मीले सहयोग गर्छिन् । कुलराज, रणजङ्ग र साम्राज्यलक्ष्मीको जालमा फसेका भीमसेनको कथा नै **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको कथावस्तु हो ।

ऐतिहासिक घटना भएको **भीमसेनको अन्त्य** नाटकले पनि राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी विभिन्न प्रसङ्गलाई समेटेको छ । जालभेल र षड्यन्त्रकाबीचमा पनि भीमसेन थापा राष्ट्र र राजाप्रति बफादार छन् । उनका हरेक क्रियाकलापमा राष्ट्रप्रेम देखिन्छ । नेपालको इतिहासले एक वीर योद्धाका रूपमा चित्रण गरेका व्यक्ति भीमसेन थापा राष्ट्र प्रेमी व्यक्तित्व हुन् । उनलाई नै नायक बनाएर इतिहासलाई नाटकीय संरचनाका ढालिएको यस नाटकले सम्पूर्ण पाठकका मनमा राष्ट्रप्रतिको प्रेम अझ व्यापक बनाएको छ । ३३ वर्ष प्रधानमन्त्रीको पदमा बसेर नेपाललाई स्वतन्त्र राष्ट्र बनाउन तल्लीन थापाले गरेका कामहरूको विवरण यस नाटकमा भएकाले पनि राष्ट्रप्रेमी भावना यस नाटकमा पर्न गएको हो ।

४.३.१ भीमसेनको अन्त्य नाटकमा भौगोलिक राष्ट्रप्रेम

भीमसेनको अन्त्य नाटक बालकृष्ण समको अर्को राष्ट्रप्रेमले भरिएको नाटक हो । यो नाटक पनि नेपालको इतिहासमा प्रख्यात रहेको घटनामा आधारित छ । **भीमसेनको अन्त्य** नाटक समको तेस्रो ऐतिहासिक नाटक हो । यस नाटकमा समले भौगोलिक विषयको राम्रो प्रयोग गरेका छन् । राष्ट्रियता र राष्ट्र गौरवको प्रतिपादनमा केन्द्रित रहेको यस नाटकले छलकपट, षड्यन्त्र र बदलाको भावना जस्ता कुरालाई देखाएको छ । यस नाटकमा दरबार, कोठाहरू, सभाहल, एकदेव वैद्यको घर, कान्छा राजकुमार विरामी भएको कोठा, कारागार, राजसभा, भीमसेन थापाको घर आदि स्थानहरू भौगोलिक परिवेशका रूपमा आएका छन् । यस नाटकको मुख्य भौगोलिक विषय भने राष्ट्रियता, राष्ट्रिय गौरव, देशको स्वतन्त्रता र अखण्डताको भावना नै हो । तीन दशक भन्दा लामो समय सम्म प्रधानमन्त्री बनेका भीमसेन थापाले देखाएको इमान्दारिता र समर्पणको भावना नै नाटकले प्रस्तुत गरेको भौगोलिक प्रेमको विषय हो । भीमसेन थापा लामो समय सम्म पनि पदमा रहदा आफुले केहि गर्न नसकेको र षड्यन्त्रमा पर्दै गएकोले चीनमा राजदुत हुन जाने बताउनुले उनको देशप्रतिको प्रेम देखाएको छ । बेलायत, भारत, चीनसँग पनि राम्रो सम्बन्ध भएका भीमसेन तत्कालीन समयमा नेपालको अखण्डता जोगाउन सक्ने सबैभन्दा उपर्युक्त व्यक्ति थिए । उनको दबदवा देखेर पाण्डे खलक

षड्यन्त्र रचन थालेका थिए र उनीहरू सफल पनि भएका थिए । यस्तो अवस्थाका बारेमा भीमसेन थापा चीन राजदुत भएर जान खाज्नु उनको महानता हो । उनको यस कार्यले देशको अखण्डताप्रतिको विश्वासलाई अझ बढवा दिएको छ । यस नाटकमा भीमसेनले राजा राजेन्द्रलाई आफूले लामो समय उच्च पदमा बस्दा पनि राम्रो काम गर्न नसकेको भनेर आफू चीनको राजदुत हुने इच्छा प्रकट गर्दा राष्ट्रप्रेमले भरिएका संवादहरू यसरी प्रकट गरेका छन् :

“भीमसेन-धेरै भइसक्यो नून खाएको सरकारको,
 केही पनि भने जस्तो सकेको छैन गर्न ख्वै,
 गरुंला गरुंला भन्दाभन्दै बुढो भएँ यति;
 प्रभात छ कता देशोन्नतिको सूर्य भेटिने,
 बत्ती यो समसाँझमा निम्न लागि सक्यो उडी ।
 ख्वै बेलायतमा माथवरलाई पठाउँछु,
 अनि सन्धि अझै राम्रो बलियो म बनाउँछु
 बढाउँछु म राजा र देशको पनि गौरव
 भन्ने सुर थियो”

(भीमसेनको अन्त्य, पृ. ९) ।

यस नाट्यांशमा भीमसेन थापा राजा राजेन्द्रलाई तपाईंको सेवक भएको धेरै भइसकेको तर भने जस्तो केही गर्न नसकेको भनेर आफ्नो महानता देखाउँछन् । उनी बेलायतसँगको सम्बन्ध विस्तार गर्ने व्यक्ति भएकोले यस नाट्यांशमा त्यसको झल्को पनि पाइन्छ । उनी माथवर सिंहलाई बेलायतको राजदुत बनाएर पठाउने र नेपाल र बेलायतको सम्बन्ध अझ विस्तार गर्ने रणनीतिमा भएकोले नेपाललाई प्रेम गर्ने व्यक्तिका रूपमा देखिएका छन् । उस प्रसङ्गले भीमसेनमा नेपालप्रति कति धेरै प्रेम थियो भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

भीमसेन थापा र राजा राजेन्द्रको संवादमा उनले नेपाल देश बचाउन के के सम्म गरे भन्ने कुराको प्रमाण दिएका छन् । राजेन्द्रको भीमसेनसँगको संवाद यस्तो छ :

“राजेन्द्र-हाम्रा जिजुमुमाज्यूको पाउमा साथमा रही
 लडाइँबाट जानेर बचाइस् देशलाई नै

बटोलहरुको निमित्त जुन संग्राम भो, तिनै
वाग्दुद्धले तराईका सबै ठाउँहरू पनि
अङ्ग्रेजबाट नै फिर्ता दिने पारिस् स्वदेशको
निमित्तमा लडी मर्ने के चिरस्मरणीय ती
वीर भन्दा तँलाई के सानो देखुँ ?”

(भीमसेनको अन्त्य, पृ. १०) ।

यस नाट्यांशमा राजेन्द्र भीमसेन थापाको गुनगान गाउछन् । राजेन्द्रले भीमसेनले जिजुमुमा ललितत्रिपुरासुन्दरीसँग मिलेर अङ्ग्रेजहरूसँग लडाइँ गरेर देशलाई बचाएको र स्यूराज बुटवल जस्ता ठाउँहरू र तराईका सबै जिल्लाहरू बचाएर नेपालमा नै फिर्ता ल्याएको वीरतापूर्ण कार्य गरेका हुन् भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन् । यसबाट भीमसेनले देशप्रेमका लागि कति वीरता प्रदर्शन गरे भन्ने कुराको प्रमाण मिलेको छ । उनी अगाडी भन्छन् :

“राजेन्द्र-स्वदेशको

निमित्तमा लडी बाँचिस् वचाइस् सबलाई
होस तँ ता धरहरा वीरहरूमा; भुसियाहरू
देख्छु जिस्क्याउँदै भुक्तै खेदछन् तेरो यतायति;
सोभो बाटो लिई हिँड्छस् तँचाहिँ गजराज भै ।”

(भीमसेनको अन्त्य, पृ. ११) ।

नाटकको यस अंशमा भीमसेनले लामो समय नेपाल र नेपाली जनताका लागि सङ्घर्ष गरेको र सबैलाई बचाएको प्रसङ्ग आएको छ । साथै भीमसेनको स्वच्छ छवि भएको पनि चर्चा भएको छ । यसबाट भीमसेनमा राष्ट्रप्रेम धेरै थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ । एउटै राजसंस्थामा ३३ वर्ष निरन्तर प्रधानमन्त्री जस्तो पदमा रहेर उनले देश र जनता बचाउन आफ्नो प्राणको समेत ख्याल नगरेको कुरा प्रस्तुत छ । उनी एकलै वीरहरूका धरहरा भएको पनि राजेन्द्रले भनेका छन् । यसले नेपालको इतिहासमा भीमसेनको गौरवपूर्ण कार्यको चर्चा गरेको छ । नाटकमा भीमसेनलाई यसरी देखाउनु सबैमा राष्ट्रप्रेम जगाउनु हो ।

नाटकमा १९९० सालमा आएको विनाशकारी महाभुकम्प र त्यसमा जनजीवनको क्षतिका बारेमा चर्चा गर्दै त्यसबेला भीमसेन थापाले उद्धारकार्यमा देखाएको साहसको पनि प्रशंसा गरिएको छ । यस्तैगरी नाटकले राष्ट्रप्रेमलाई भीमसेनका माध्यमबाट देखाउने क्रममा उनको आट, साहस, धैर्य जस्ता कुराहरूलाई पनि समावेश गरेको छ । आफ्नै भाइ भारदारहरूबाट षड्यन्त्रको जालमा परे पनि भीमसेनले देश र जनताको स्वतन्त्रताको लागि आफ्नो प्राण त्याग्न पनि पछि परेनन् । आफ्नो सम्पूर्ण जीवन देशकै लागि लगाएका भीमसेन थापालाई राष्ट्रप्रेमी व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसै क्रममा भीमसेन थापाका राष्ट्रप्रेम देखाउने अर्को प्रसङ्गमा रङ्गनाथले माथवरसिंहलाई लेखेको पत्रमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस पत्रमा भीमसेनलाई राष्ट्रप्रेमी यसरी देखाइएको छ :

“रङ्गनाथ-उनले बुद्धी रबल खर्च गरेर बढाएको कम्पुमा कालो
 लुगा लगाएका तिलझाले बादलले जस्तै आँसु चुहाउदै उनलाई
 बिजुली जस्तै टल्कने संगीन सोभ्याएर घेरिराखेका छन् ।
 उनले आफैँले रोपिदिएको राजाभक्तिको बीज तिनीहरूको
 हृदयमा वृक्ष जस्तै भाङ्गी सकेको छ, त्यसैले कोही केही बोल्न
 सक्तैनन् ।”

(भीमसेनको अन्त्य, पृ. ७२) ।

यस नाट्यांशमा भीमसेन थापाको पराक्रम, वीरता र देशका लागि लड्ने फौजहरूप्रति उनको मायाले फौजले पनि थापालाई अष्ट्यारो पर्दा कसरी सुरक्षा दिएका थिए भन्ने प्रसङ्गबाट भीमसेनको इमानदारीता प्रकट हुन्छ । उनको यस प्रकारको कार्यले सैनिकहरूमा पनि देशप्रेमको भावना जाग्रित भएको कुरा यस नाट्यांशबाट बुझ्न सकिन्छ । त्यस्तै यस नाट्यांशमा भीमसेनले आफ्ना फौजहरूमा फैलाएको देशभक्तिको देशमा एकता ल्याएको र त्यो एकता वृक्ष जस्तै मौलाएको कुराबाट उनमा देशप्रेम कति थियो भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । भीमसेनको यस महानताले षड्यन्त्रकारीहरूले पनि उनलाई सजिलै मार्न सकेका छैनन् ।

नाटकको एक प्रसङ्गमा भीमसेन थापा अहिले अङ्ग्रेजहरूसँग लड्न नहुने लडेको खण्डमा नेपाललाई नै क्षति हुने कुरा रङ्गनाथ लगायतलाई सम्झाउँछन्, पहिले पनि आफूले नै

लड्ण भनेर सबैलाई सहमतिमा ल्याएको तर त्यसको परिणाममा हामीले भक्ति थापा, बलभद्र कुवरलाई गुमाएको र अमरसिंह थापाले समेल प्राण त्याग गरेको सम्झाउदै अब पनि युद्ध गर्नु भनेको नेपाललाई समाप्त पार्नु हो भन्ने भनाइ राखेका छन् । यसले थापामा नेपालप्रति माया रहेको र पुरानो गलतिको अपसोच रहेको थाहा हुन्छ । यस सम्बन्धी उनको धारण यस्तो छ :

“अमरसिंह—ती तिङ्गाले लडाइँमा

नलडेका पनी हैनन् बोत्ता खाएर वृक्षको,
नअडेका पनि हैनन् गोली रोकेर शत्रुको,
नभएका पनी हैनन् वीर सैन्यविधायक,
जितेका पनी हुन ठाउँ-ठाउँमा तर आखिर
सन्धि गर्नु पर्छो ।”

(भीमसेनको अन्त्य, पृ. ८४) ।

थापाको यस संवादमा २०७१ सालको युद्धका सबै उमेर सबै तप्काका नेपालीले लडाइँ गरेको तर अन्त्यमा सन्धि भएको त्यसले नेपाललाई क्षति पुगेको इतिहासको कुरा व्यक्त गरेका छन् । यसले सबै नेपालीहरूको राष्ट्रप्रेमका बारेमा जानकारी दिएको छ ।

थापाकै अर्को संवादमा नेपालको दरबारले देश भित्रकै मान्छेहरूको षड्यन्त्र बुझ्न नसकेर कसैलाई पाखा कसैलाई काखा गरिएकोले नेपालको अखण्डतामा आच आएको प्रसङ्ग प्रस्तुत छ । उनको संवाद यस्तो छ :

“भीमसेन—राजाले त प्रजा सबै

पुत्र सम्झी सबैमाथि समान व्यवहार गर्नु पर्थ्यो !
कसरी साख भो पाँडे, थापा किन कुसाख भो ?
साङ्ग्रो मन हो त महापुरुषको अगि
नेपाल कसरू जम्थ्यो यस्तरी ? उनलाइ त
पाँडे कुवर थापा र बस्नेतहरू मात्र के
नेवार पर्वते हुन् वा मदेशे हुन् सबै जना
एकै थिए । तिमी आज उनैका मुख्तियार भै

यही विशाल नेपाल साम्प्रदायिक भावले
टुक्रुँछौ ? ”

(भीमसेनको अन्त्य, पृ. ९१) ।

यस भनाइमा तत्कालीन समयमा दरबारले सबैलाई समान व्यवहार नगरेको जसले गर्दा देशको साम्प्रदायिकता बिग्रिएको र अब पुनः युद्ध गर्ने कुरा गर्नु देशलाई फेरि टुत्रा पार्नु समान हो भन्ने धारण व्यक्त भएको छ र यसले भीमसेन र सबै जात थरका नेपालीहरूमा राष्ट्रप्रति अगाध प्रेम रहेको कुरा अभिव्यक्त भएको छ ।

यसप्रकारका तर्क वितर्क गर्दा पनि कसैले थापाको कुरा नसुनेकोले उनी आजित भएर आफैँ सेरिएर मर्ने निधो गरेका छन् । उनी देशको दुरावस्था देख्नु भन्दा मर्नुलाई बेश ठान्छन् । यसले भीमसेन थापा र अरु सबै नेपालीका मनमा रहेको देशप्रेमको प्रस्तुति हुन पुगेको छ । समग्रमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटक भीमसेनलाई केन्द्रमा राखेर सबै नेपालीमा रहेको राष्ट्रप्रेम देखाउने नाटक हो । कुनै समय आफ्नै कारणले सबै युद्ध गर्न सहमत भएका तर त्यस युद्धमा नेपालको हार भएकोले अब फेरी युद्ध गर्नु भनेको पृथ्वीनारायणले सुरू गरेको नेपाल एकीकरणलाई समाप्त पार्नु हो भन्ने आसयका साथ कसैले साथ नदिएमा आफू स्वयम् मृत्यु वरण गर्ने सम्मको साहस बोक्ने भीमसेनमा राष्ट्रप्रेमको खानी देखिन्छ र यसको प्रमाण स्वरूप उनले सेरिएर आत्महत्या गर्ने सम्मको कार्य गरेका छन् । उनको यस त्याग र बलीदानीले सम्पूर्ण नेपालीमा राष्ट्रियताको भावना अझ बढेर गएको छ । जीवनको सम्पूर्ण जीवन राजा र जनताका लागि सुम्पनु चानचुने कुरा होइने । भीमसेनको यस्तो त्यागको सबैले सम्मान गर्नु पर्छ । गरीब देश भएकाले देशको हारको सम्पूर्ण आरोप एक व्यक्तिलाई मात्र लगाउनु हुँदैन । यस्ता पराक्रमी वीर योद्धाहरूका राष्ट्रप्रेमी कदमहरूले देशप्रतिको प्रेममा अझ निखारता आउनु पर्छ आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थले वर्तमानमा पुनः देश टुक्राउने खेल भइरहेको छ । देशले पुनः एक पटक भीमसेनको अपेक्ष गरेको छ । लाखौंको बलीदानीको सम्मान स्वरूप शत्रुले समेत छाडेर गएको हाम्रो मुलुकको इतिहास ज्यादै पुरानो छ र सबै नेपालीहरूमा अनौठो प्रकारको देशप्रेमको भावना छ ।

४.३.२ भीमसेनको अन्त्य नाटकमा सांस्कृतिक राष्ट्रप्रेम

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा संस्कृति सम्बन्धी विभिन्न प्रसङ्गहरूको चर्चा भएको छ । नेपालको इतिहासमा सबै भन्दा लामो समय प्रधानमन्त्रीको पदमा रहेर देशको राम्रो चिताएका वीर योद्धा भीमसेनथापालाई नायक बनाएर यस नाटकको रचना गरिएको छ । यस नाटकमा तत्कालीन नेपालको सांस्कृतिक पक्षका बारेमा पनि चर्चा भएको छ । दरबारका कोठाहरूको सजावट, बैठक कोठाको सजावट, पोशाकहरूको परम्परा, मान्छे विरामी हुदा गरिने वैद्यिक उपचार पद्धति जस्ता सांस्कृतिक प्रेम सम्बन्धित कुराहरूको यस नाटकमा प्रयोग गरिएको छ । यसमा दरबारका मान्छेहरूलाई साधारण मान्छेले गर्नुपर्ने सम्मान र आदरको परम्परालाई पनि यसमा देखाइएको छ । साथै भीमसेन थापाले विभिन्न मन्दिरहरूमा धातुहरूको प्रयोग गरेको पनि यहाँ भनिएको छ । उनको यस कार्यले आज हामीले ती मठमन्दिरहरूलाई हाम्रो सम्पदा भनेर गर्भ गर्न सकेका छौं ।

भीमसेनको अन्त्य नाटक विशेष गरेर भीमसेन थापा प्रधानमन्त्री भएको समयमा दरबारमा उनी विरुद्ध भएका षडयन्त्रको कथानक भएका कारणले सांस्कृतिक प्रेम भल्कने प्रसङ्ग उल्लेख्य रूपमा आएका छैनन् । नेपालमा उपचार पद्धति, दरबारका राजामहाराजाहरूको जीवनशैली, पहिरन र मठमन्दिर र कोठाहरूको सजावट जस्ता कुराहरूमा सांस्कृतिक प्रेमका केही प्रसङ्ग देख्न पाइन्छ तर पनि समका अन्य नाटकहरूमा जस्तो संस्कृतिको विस्तृत वर्णन भने यस नाटकमा पाइदैन ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकको विषय नै दरबारमा हुने षडयन्त्र र दाउपेच भएकाले यसमा राजनीतिक कुराहरू धेरै नै वर्णन भएका छन् । भीमसेन थापाको तीन दशक भन्दा लामो प्रधानमन्त्री पदमा बस्नु र उनको प्रगतिमा पाण्डे खलक डाह गर्नुले यस नाटकमा द्वन्द्वको सिर्जना गरेको छ । तत्कालीन समयमा दरबारमा षडयन्त्रको राजनीति हुन्थ्यो । यही षडयन्त्रपूर्ण राजनीतिले भीमसेन थापा, एकदेव वैद्य जस्ता उच्च व्यक्तिहरूको जीवन बवार्द गरेको थियो । यही समयदेखि हालसम्म नेपालमा षडयन्त्र र स्वार्थको राजनीति हुने गरेको छ । भीमसेनको अन्त्य नाटकमा प्रयोग भएको राजनीतिक प्रेम भल्कने प्रसङ्ग यस प्रकार छ :

“भीमसेन— चीनमा म गईकन

देशको स्थितिमा राम्रो केही ल्याउन सक्छु की !
अनुपस्थितिमा मेरो कुनै अगि सरिकन
समुन्नति बढाएर यो राज्य सरकारको
अभै सुन्दर पारेर फूलाइदिन सक्छ कि !
मौका बक्से त दोहोरै जाती जाचँ हुने थियो ।”

(भीमसेन अन्त्य, पृ. १५) ।

यस नाट्यांशमा भीमसेन थापाले राजाका समक्ष आफू चीनको राजदुत भएर जाने इच्छा प्रकट गरेका छन् । यसबाट उनी देश र जनताको समेत भलाइ हुने कुरामा विश्वास गर्छन् । यसबाट उनको राजनीतिक प्रेम देखिएको छ । राजनीतिको खेल बुझेका थापा नेपालमा उनी विरुद्ध भइरहेको षड्यन्त्रका बारेमा जानकार थिए त्यही कारणले कसैलाई असर नपुगोस भनेर उनले यस्तो निर्णय लिएका थिए । यसले उनमा भएको राजनीतिक चेतनाको जानकारी पनि गराएको छ ।

यस नाटकमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म राजनीतिक दाउपेचको प्रयोग गरिएकाले यसमा राजनीतिक प्रेमका विभिन्न प्रसङ्ग देखिएका हुन् । नाटकमा भीमसेनलाई आदर्श पुरुषका रूपमा देखाइएको छ । आफ्नो इमान्दारी र प्रगतिमा डाह गर्ने पाण्डे खलक लगायतले उनका विरुद्धमा अभियानहरू चलाए पनि आफू त्यसमा नफसी चीन तिर गएर देशको अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध राम्रो बनाउने सोचमा उनी हुन्छन् । तेत्तीस वर्ष लामो प्रधानमन्त्रीको पदमा रहेर खराब मान्छेको हातमा देशलाई पर्न नदिएका थापाको राजनीतिक व्यक्तित्व प्रखर रहेको छ । बेलायत जस्तो देशमा गएर दैत्य सम्बन्ध स्थापना समेत गरिसकेका थापामा राजनीतिक चेतना रहनु स्वभाविक देखिन्छ । यस प्रकारका प्रसङ्गले यस नाटकमा रहेको राजनीतिक प्रेम सम्बन्धी कुराहरूको सङ्केत भएको छ । त्यसैले यस नाटकलाई राष्ट्रप्रेम भएको नाटक भन्न सहयोग पुगेको छ ।

४.४. नालापानीमा नाटकमा राष्ट्रप्रेम

नालापानीमा नाटक बालकृष्ण समले रचेको र २०१५ सालमा पहिलो पटक मञ्चन गरिएको भए पनि चार एकाङ्की शीर्षकको एकाङ्की सङ्ग्रहमा २०२० सालमा मात्र प्रकाशित

भएको हो । **नालापानीमा** यस सङ्ग्रहमा भएका चारवटा एकाङ्कीमध्येको दोस्रो एकाङ्की हो । यस एकाङ्की सङ्ग्रहमा भएका चार एकाङ्की मध्ये **नालापानीमा** र **रणदुल्लभ** ऐतिहासिक नाटक हुन् । **नालापानीमा** नाटक सङ्गीत नाटक हो । यो नाटक एक अङ्कमा मात्र संरचित छ । यस नाटकमा वि.स.१८७१ सालमा अङ्ग्रेज र नेपालकाबीच भएको युद्धको कथावस्तु प्रयोग गरिएको छ । वि.स. १८७१ सालमा नेपाल र अङ्ग्रेजकाबीच भारतको देहरादून जिल्लामा पर्ने नालापानी भन्ने स्थानमा भएको युद्ध र त्यसमा नेपाली योद्धाहरूले देखाएको वीरता, युद्धमा नेपालको क्षति, अङ्ग्रेज कर्णेलले देखाएको युद्धप्रतिको सम्मान जस्ता ऐतिहासिक विषयवस्तु नै नाटकको कथावस्तु हो । नेपालको इतिहासको महत्वपूर्ण कालखण्डको एउटा सानो घटनालाई टिपेर नाटकीकरण गरिएको **नालापानीमा** लघुनाटकलाई सङ्गीत नाटक भनिएको छ । यस नाटकमा भारतीय बेलायती सेना र खलङ्गा दुर्गको नालापानी मोर्चामा रहेका नेपाली सैनिकहरूबीच भएको युद्ध र त्यसमा बेलायती मेजर जिलेस्पीको मृत्यु आदि घटनाहरू पृष्ठभूमिमा छन ।

४.४.१ नालापानीमा नाटकमा भौगोलिक राष्ट्रप्रेम

नालापानीमा नाटकले नरे कार्की काल्पनिक पात्रको परिकल्पना गरी उसैका माध्यमबाट भौगोलिक राष्ट्रप्रेमका धारणहरू प्रस्तुत गरेको छ । शत्रुकै गोली खाएर शत्रुकै शरणमा गई उपचार गर्न लगाएर पुनः उनीहरूसँग नै लडेर मर्छु भन्न सक्नु नरेको राष्ट्रप्रेमी भावना हो । नरे हारेर आएको भनेर समेत भन्ने मनस्थितिमा छैन । उ बरु मर्न तयार छ तर हार खाएको भनेर मान्न तयार छैन । घाइते भएर पनि शत्रुकै अगाडि उभिएर हार खाएर आएको होइन मार खाएर आएको हो बचनलाई होइन बाँचनलाई आए भन्ने धारण व्यक्त गर्नु कुनै देशभक्त बाहेक अरुको आट र पहुचको कुरा होइन । उनले बोलेका संवाद यस्तो छ :

“मबी— के, हार खाई आयौ ?

नारे— (भाउले समेत) हैन, मार खाई आएँ !

मबी— के बचनलाई आयौ ?

नारे— हैन बाचनलाई आए !”

(नालापानीमा, पृ. ८) ।

प्रस्तुत नाट्यांशमा नेपाल तर्फको एक सैनिक नरे घाइते अवस्थामा पनि त्रशुका अगाडि डराएको छैन । उ मर्न तयार छ तर देशका विरुद्धमा केही सोचन पनि सक्ने मानसिकतामा छैन ।

यसै घटना पछि नरेलाई अङ्ग्रेजहरूले औषधी गर्न थाल्छन् र बेहोसमा ढलेका नरेले अर्धचेतमा धरती बोलेको सपना देख्छ । धरतीले बोलेका कुराहरूमा पनि राष्ट्रप्रेम रहेको छ । धरतीले यसप्रकारको बाणी गरेको छ :

“धरती बोल्छ- छोरा, नरो, अभ्र धैर्य गर, अरुलाई काँतर स्वर नसुना,
जन्मभूमिको लाज बचा, नातिलाई छिँ नबना !

छोरा नरो...

मनै पर्छ एक दिन निश्चय दुई दिनकै हो देह हो भने
त्यसको ममता छोडिदे अमर यशले देश बना

छोरा नरो...”

(नालापानीमा, पृ. ९)

यसरी धरतीलाई बोलेको देखाएर समले काल्पनिकताको प्रयोगले सबैमा देशप्रेम बढ्ने कुरा सुनाएका छन् । यसले नालापानीमा नाटकमा रहेको राष्ट्रप्रेमका बारेमा पनि जानकारी गराएको छ । यसैक्रममा नेपालतर्फ रहेकी नरेकी स्वास्नीले पनि आफ्नो लोग्नेलाई हिमालको हावाले औषधीको काम गरोस्, रगत बगे तापनि देशभक्ति नबगोस् भन्ने देशप्रेमले भरिएका संवादहरू व्यक्त गरेकी छ ।

यस्तै समले यस नाटकमा देशप्रेम देखाउन नेपालका धेरै जातजातिका गीतका भाकाहरू र विभिन्न जातजातिलाई प्रस्तुत गरेर देशको विविधता देखाउने प्रयास गरेका छन् ।

नेपाली विभिन्न जातजातीका वीरता र राष्ट्र प्रेमले भरिएका उद्गारहरू सुनेर नरे बेहोसीबाट जुर्मुरमएर उठ्छ र यस्तो गीत गाउन थनल्दछ :

“नरे- मेघ बनीकन किन नर्फकु
गङ्गा भैं शिवजीको शीरैमा !
मातृभूमिको ऋण बुझाउन

बिजुली भैं दौडेर बिजुलीमा
आएँ नआई किन म छोड्थेँ ”

(नालापानीमा, पृ. १) ।

यसमा नरेले वेहोसमा रहेका समयमा उठेर आफूलाई नेपालमै छु भन्ने ठानी जसरी पनि फर्केर आउने थिए, कसरी बस्नसक्थे भन्ने देशप्रेमले भरिएका उद्गार व्यक्त गरेको छ ।

नरे होसमा आएकोले कर्णेल मबी त्यही नै आउछन् र नरेलाई नेपाल नर्फकन आग्रह गर्छन् । मृत्युको मुखबाट बचेको नरेले उनीहरूको कुरा मान्दैन । उसलाई अङ्ग्रेजहरूले धेरै प्रलोभन देखाउछन् तर उ सबलाई नकार्दै उसमा भएको राष्ट्रप्रेम यसरी व्यक्त गर्छ :

“नरे- [भ्यायरे लयमा गाउँछन्]
जान देऊ अब जान देऊ
कि यो प्रान लेऊ,
कि जसको प्रान हो उसलाई यो दान गर्न देऊ...”

(नालापानीमा, पृ. १३) ।

यसमा नरे मर्नु परे तापनि आफ्नै जन्मभूमिमा गएर मर्ने बताउदै कि मलाई मार कि छाडिदेउ भनेर आग्रह गर्दछन् । नरेको यस्तो अठोट र प्रतिज्ञा देखेर अङ्ग्रेज कर्णेल मबी पनि हार खान्छन् र नरेका राष्ट्रप्रेमपूर्ण अठोटको कदर गर्दै उसलाई स्वदेश फर्कन दिने कुरा यसरी गर्छन् :

“मबी-हुन्छ हुन्छ लौ वीर जाऊ !
फेरि बन्दुक गै समाऊ !
देशप्रेमलाई जगाऊ,
अनि मानिसलाई उजिल्याऊ !”

(नालापानीमा, पृ.१३) ।

यस नाट्यांशमा शत्रुले पनि एक सामान्य नेपाली सैनिकको राष्ट्रप्रेम देखेर गर्व गर्दै उसलाई स-सम्मान जाऊ भनेर भनेको अभिव्यक्ति हाम्रो राष्ट्रप्रेमी भावनाको संकेत गर्ने अभिव्यक्ति हो ।

नालापानीमा समले वास्तविक घटनालाई लिएर नाटकको रूप दिएको कृति हो । यसमा अङ्ग्रेज नेपाल युद्धको चर्चा गर्दै काल्पनिक पात्र रेका माध्यमले राष्ट्रप्रेम र देशप्रेम देखाउन सफल भएका छन् । यस नाट्यांश हामीमा भएको देशभक्ति शत्रुको डर वा लोभमा पनि नभुक्ने प्रकारको भएको भन्ने भनाईको प्रमाण बनेको छ ।

४.४.२ नालापानीमा नाटकमा सांस्कृतिक राष्ट्रप्रेम

नालापानीमा वि.स. १८७१ सालको युद्धजन्य ऐतिहासिक परिवेशमा आधारित नाटक हो । यो एकाङ्की नाटक हो । एकाङ्कीमा परिवेशअनुसारका घटनाक्रममा नाटकीयता निर्भर रहेको छ । एकाङ्कीको कथानक, उपकरण, नेपाल र देहरादूनको युद्धकालको तत्कालीन स्थिति, सांस्कृतिक रीतिरिवाज, साजाजिक परिवेशहरूलाई लिइएर नाटकीय स्वरूप दिइएको छ । समको यस **नालापानीमा** नाटक सङ्गीत नाटकका रूपमा लेख्नुले नै यसमा गीत, सङ्गीत र वाद्यवाधनको प्रयोग गरिएको भएको छ । जसले यस नाटकलाई गीतिनाटक बनाएको छ । यसमा विभिन्न प्रकारका गीतिलयको प्रयोग गरिएको छ । यस नाटकमा प्रयोग भएका सबै पात्र गीतमा नै संवाद गर्ने भएकाले यो नाटकमा नेपालमा प्रचलित गीतका भाका, लयहरूको परम्परालाई पनि देखाएको छ । त्यस्तै नाटकमा अङ्ग्रेज कर्णेल र मेजरबीचको कुराकानीमा नेपालीहरू अशिक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ । जसले नेपालमा शिक्षाको पहुच नपुगेको पनि जानकारी पाइन्छ । नाटकमा नेपालका विभिन्न भू-भागमा बस्ने बासिन्दाहरूको प्रसङ्ग र उनीहरूका आफ्ना लोकभाकाहरूको प्रयोगमा पनि संस्कृतिको संकेत पाइन्छ । यसैगरी नाटकमा साहित्यको पनि प्रयोग भएको छ । गीत, गजलको प्रयोगले नेपालको साहित्यक संस्कृतिको पनि सङ्केत मिल्दछ । बहुभाषिक, बहुजातीय, तथा बहुसांस्कृतिक नेपालीपनको उच्चता पनि एकाङ्कीमा प्रकट भएको छ ।

नालापानीमा नाटकमा विभिन्न गीतका लयहरूको प्रयोग भएको छ । नाटकको सुरुआतमा कर्णेल मबी 'लापालोमा'को लयमा, नरे कार्कीसँग भेट भएपछि 'उर्दू'को लयमा, नरेकी स्वास्नी, एक नेपाली सिपाही र अरू 'भ्याउरे'को लयमा, नेपाल-तराईवासी 'रासधारी' लयमा, नेपाल-हिमालनिवासी 'तामाङसेलो'को लयमा, नेपाल-खाल्डानिवासी 'राजमति'को लयमा, नेपाल पर्वतवासी 'लोकलय'मा जस्ता लोक गीतका लयहरू यस नाटकमा सांस्कृतिक विषयका रूपमा प्रयोग भएका छन् । यस्तै नाटकको एक ठाउँमा नेपालमा प्रचलित उखानको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

नालापानीमा नाटकमा नेपालको बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, साहित्यिक, लोकपरम्परा, गीत, सङ्गीत, बाजाहरू, गीतका लयहरूलाई सांस्कृतिक विषयका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । नाटकमा यस प्रकारका संस्कृतिको प्रयोगले आज भन्दा दुई सय वर्ष पहिलेको नेपालको संस्कार संस्कृतिहरूका बारेमा जानकारी दिएको छ । यसले इतिहासको एक सत्य तथ्य कुरालाई सबै समक्ष उजागर समेत गरेको छ ।

वास्तवमा **नालापानीमा** नाटक समका राष्ट्रप्रेमी नाटकमध्येकै एक नाटक हो । एक अङ्कमा मात्र संरचित यस नाटकमा राष्ट्रप्रेमका विभिन्न प्रसङ्गहरू रहेका छन् । देशको भौगोलिक एकता, प्रकाकृतिक सुन्दरता एवम् मातृभूमिप्रतिको भक्तिभाव जस्ता कुराहरू यसमा अभिव्यक्त भएको छ । पृथ्वीनारायण शाहले सुरू गरेको नेपाल एकिकरण र त्यस अभियानमा आफ्नो क्षमता र वीरताले विभिन्न समयमा विभिन्न वीर गोरखालीहरूले देखाएको राष्ट्रप्रेमको प्रभाव नरे कार्की जस्ता सैनिकहरूमा पनि परेको छ । पृथ्वीनारायण, अमरसिंह, भक्ति थापा, भीमसेन थापा, बलभद्र कुवंर जस्ता वीरहरूको अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध र राजनीतिको प्रभाव सबै नेपालीमा साहस बनेर रहेको थियो । उनीहरूको त्यही राजनीतिक व्यक्तित्वले समले यस नाटकमा नरे कार्कीको कल्पना गरेर उनीहरूको राजनीति र वीरताको सम्मान गरेका छन् । यस नाटकमा स्पष्ट रूपमा राजनीतिक प्रेमका प्रसङ्ग समावेश नभए तापनि विभिन्न घटना र संवादका माध्यमले तात्कालिन राजनीतिले देशमा पारेको प्रभावको सङ्केत भने गरिएको छ । नेपालतर्फ तीन सय सैनिकमात्र भएको, पानीसम्म पनि नखाई उनीहरूले युद्ध गरेको, घाइते हुदा सम्म पनि शत्रुसँग आत्मसमर्पण नगरेको र सम्पूर्ण नेपालीहरू एकताको सुत्रमा बाधिएको

जस्ता प्रसङ्गले नेपालको राजनीतिका पृथ्वीनारायण, अमरसिंह, भीमसेन, भक्ति थापा, बलभद्र जस्ता मुर्धन्य व्यक्तिहरूको प्रभाव सबैमा परेको राजनीतिक प्रेमको प्रयोग नालापानीमा नाटकमा गरिएको छ ।

४.५ निष्कर्ष

बालकृष्ण समले पुराण र इतिहासका घटनालाई मिहिन रूपमा अध्ययन गरी आफ्नो कल्पनाशक्तिका माध्यमले नाटकीय रूप दिएर ऐतिहासिक र पौराणिक नाटकहरू रचना गरे । उनको यस कार्यले इतिहास र साहित्य कति घनिष्ट छन् भन्ने देखायो । समले रचना गरेका ऐतिहासिक नाटकहरूमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेम खोज्ने उद्देश्य भएको यस शोधकार्यले उनका अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र नालापानीमा प्रयोग गरिएको राष्ट्रप्रेमको खोज गर्नु हो ।

राष्ट्रप्रेमलाई बुझ्न राष्ट्र र राष्ट्रियता जस्ता अवधारणाहरूको पनि सामान्य अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । राष्ट्र र राष्ट्रियता राष्ट्रप्रेमका कच्चा पदार्थ हुन् । कुनै एक राष्ट्रमा बस्ने व्यक्तिको आध्यात्मिक रूपमा रहेको मानसिक भावना राष्ट्रियता हो । यही राष्ट्रियतामा राष्ट्रप्रेम पनि रहेको हुन्छ । सामान्यतया राष्ट्रियता र राष्ट्रप्रेम एक जस्तै भएर आएका छन् । मेरो राष्ट्र, मेरा देशबासी, मेरो रङ्ग, मेरो जात, मेरो रहनशहन, मेरो देशको सिमाना, मेरो देशका सम्पदा, मेरो देशको विकास, मेरो देशको विश्वमा शक्ति जस्ता मेरो भन्ने भावना नै राष्ट्रियता हो र यो राष्ट्रिय भावना बचाएर राख्नुपर्छ र परेको खण्डमा ज्यानको बाजी पनि थाप्न आट गर्नु र देशको संस्कार संस्कृति, परम्परा इतिहास, भूगोल, अखण्डता जस्ता कुराहरू जोगाउन हृदयबाटै भावना जाग्नु नै राष्ट्रप्रेम हो ।

राष्ट्रले भूगोल र त्यस भूगोल भित्र दिइएको सुरक्षाको प्रत्याभूतिलाई जनाउछ भने राष्ट्रियताले आफूले पाएको सुरक्षा र इतिहासमा देश बचाउन गरेको बलीदानीको आफ्नो पनले मेरो मात्र मेरो वा हामी र हाम्रो भन्ने भावनालाई जनाउछ । राष्ट्रियताको भावना एकै देशमा जन्म भएका तर कुनै पनि देशमा गएर बसेका सम्पूर्ण जनताहरूमा रहन्छ । यस प्रकारको भावनाको सम्पूर्णतालाई अर्को भाषामा राष्ट्रप्रेम भनिन्छ । राष्ट्रप्रेम देशभक्तिसँग पनि जोडिएको हुन्छ ।

सिद्धान्तहरूका अवधारणाहरूका आधारमा समका ऐतिहासिक नाटकहरूलाई अध्ययन गर्दा यिनै सिद्धान्तहरूका उदाहरण बनाएर देखाउन सक्ने नाटकका रूपमा स्थापित भएका छन् । अमरसिंह नाटकमा अमरसिंहलाई नायक बनाएर उनले देशका लागि गरेको त्यागको वर्णनमा देशप्रेम देखाइएको छ । अङ्ग्रेजहरूसँगको युद्धकाको घटनालाई लिएर नाटकीय स्वरूपमा संवादात्मक बनाइ थेरै शक्तिले पनि अमरसिंह र उनको कमानले निरन्तर सीमा बचाउन लागि गरेको छ । जुन चित्रणमा अमरसिंहको नेपालप्रतिको प्रेम देखाइएको छ । आफ्नो निरन्तरको क्षति भएको अवस्थामा पनि यस्तै उत्साहका साथ लडिरहेका अमरसिंह दरबारले शत्रुसँग गरेको एकलौटी सन्धिको कारण आफ्नो प्राण त्याग्न पनि पछि परेनन् । उनको यस कार्यले देशप्रेम र देशभक्तिको पाठ सबैलाई पढाएको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा पनि नेपाल अङ्ग्रेज युद्धको समयको दरबारीया गुट, उपगुट, षड्यन्त्र र जालभेलको कहानी प्रस्तुत गरिएको छ । लामो समय एउटै पदम रहेर भीमसेनले कसरी देशको प्रतिष्ठा र गौरव बढाउन कार्य गरे भन्ने देखाउने प्रयास यसमा भएको छ । यसमा पनि राष्ट्रप्रेम रहेको छ । अमरसिंह थापा लगायतको कुरा नसुनेर युद्ध गर्ने निणय गरेर पछुताएका भीमसेन अब युद्ध गर्नु भनेको नेपालको अस्तित्व समाप्त गर्नु हो भन्ने निर्णयमा पुगेका छन् । यसमा उनको राष्ट्रप्रेम झल्किएको छ ।

नालापनीमा नाटक पनि युद्धकै प्रसङ्ग भएको एकाङ्की नाटक हो । एक अङ्कको मात्र भए पनि यसमा राष्ट्रप्रेमका भावना पुणङ्की नाटकमा जती नै राष्ट्रप्रेमको धारणा प्रयोग भएको छ । सत्य घटनामा काल्पनिक पात्र नरेको निर्माण गरेका समले यसमा नेपाली जवानहरूको निडरता, साहस र देशप्रेमको भावना जस्ता पक्षहरूलाई देखाइएको छ । जुन नेपालीहरूको विशेषता छ त्यसलाई शत्रुले पनि सम्मान गरेको छ । नरेले देखाएको साहस र धरतीले बोलेका शब्दहरूमा प्रेमपूर्ण भावना देखिन्छ । अन्त्यमा शत्रु पक्षले पनि नरेको देशप्रेम देखेर उसलाई आफ्नै पक्षबाट लड्न फर्कन आग्रह गरेका छन् । मरेपनि मरेर नै लड्ने भनि मवीले भनेका भनाइमा नरेको तिब्र राष्ट्रप्रेम देखिन्छ ।

पाँचौं परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रप्रेम शीर्षकको यस शोधपत्रमा उनका ऐतिहासिक नाटकमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमलाई खोज्न विभिन्न परिच्छेदहरूको निर्माण गरेर शोधको रूपरेखा तयार पारिएको छ । प्रस्तुत शोधका परिच्छेदहरूमा समावेश विषयलाई सारांशमा यसरी हेर्न सकिन्छ :

शोधपत्रको पहिलो परिच्छेद शोध परिच्छेदको खण्ड हो । शोधको निर्माणमा प्रयोग गरिएको रूपरेखाको जानकारी गराइएको छ । यस परिच्छेदमा शोधशीर्षक, शोधपरिचय शोधप्रयोजन, शोधका विभिन्न समस्याहरू, शोधकार्य गर्नुको उद्देश्य, यस शोधका सम्बन्धमा भएका पूर्वकार्यहरूको जानकारी, शोधको औचित्य, महत्व र उपयोगिता, शोधकार्यको सीमा, शोधकार्य गर्न आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन विधि, शोधकार्यको विधि र सम्पूर्ण शोधको रूपरेखा जस्ता शोध सिद्धान्तका विभिन्न कुराहरू यस परिच्छेदमा रहेका छन् ।

शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा इतिहास, ऐतिहासिकता र राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी मान्यता वा सिद्धान्तको चिनारी गराइएको छ । यस खण्डमा ऐतिहासिकतालाई चिनाउन इतिहासका विभिन्न पक्षहरूको चिनारी गराइएको छ । इतिहासलाई पाहित्यमा प्रयोग गर्दा त्यस साहित्यको विषय ऐतिहासिक हुने गर्दछ । जुन इतिहासमा रचनाकारको कल्पनाको पनि आवश्यकता पर्ने गर्दछ । यसैकारणले यस परिच्छेदमा इतिहास र कल्पना, इतिहास र साहित्य, इतिहास र साहित्य, ऐतिहासिकता, ऐतिहासिक नाटक, ऐतिहासिक नाटक र इतिहास, ऐतिहासिक नाटक र कल्पना जस्ता धारणाहरूको वर्णन गरिएको छ ।

यसै परिच्छेदमा राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी विभिन्न मान्यताहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । यसमा राष्ट्रप्रेमको धारणा बुझ्न राष्ट्र सम्बन्धी धारणा, राष्ट्रियता सम्बन्धी धारणा र अन्तमा राष्ट्र सम्बन्धी धारणाहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । यस परिच्छेदले इतिहास, ऐतिहासिकता,

ऐतिहासिक नाटक, राष्ट्र, राष्ट्रियता र राष्ट्रप्रेम जस्ता धारणाहरूको चिनारी गराएको छ र बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकमा राष्ट्रप्रेमको खोजी गर्न पुर्वाधारको काम गरेका छन् ।

शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरूको वस्तुस्रोतको खोजी गरिएको छ । समका नाटकहरू ऐतिहासिक विषयवस्तुको प्रयोग गरेर रचिएका छन् । उनका नाटकको विषय उत्पाद्य विषयस्रोत हो । यस शोधमा समावेश गरिएका समका तीन वटै नाटकहरू नेपाल र अङ्ग्रेजकाबीचमा भएको युद्धको विषयमा लेखिएका नाटकहरू हुन् र त्यसको वस्तुस्रोत इतिहासका वास्तविक घटनाहरू हुन् ।

अमरसिंह नाटक १८७१ सालको नेपाल अङ्ग्रेजको युद्धको दुई वर्षको समयावधीको विषय लिएर रचिएको नाटक हो । यस नाटकमा अमरसिंह थापाको वीरताको चर्चा गरिएको छ । युद्ध गर्न हुन्न भन्ने पक्षका अमरसिंह जो भीमसेन थापा लगायतले युद्ध गर्ने निर्णय पश्चात आफैँ अगि लागेर युद्धमा सामेल भए र युद्धरत रहदा नेपाल र अङ्ग्रेजकाबीच भएको राष्ट्रघाती सन्धिको कारण आफ्नो प्राण त्याग गर्ने निर्णय लिने सम्मको साहस देखाए । उनको यसप्रकारको राष्ट्रप्रेमले आज सम्म नेपालीहरूमा राष्ट्रियताको भावना रहेको छ । यस नाटकमा भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र काल्पनिक जस्ता वस्तुस्रोतको प्रयोग भएको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा १८९४ देखि १८९६ सालसम्मको समयको भीमसेन थापाका जीवनमा घटेका घटनाहरूको नाटकीकरण गरिएको छ । भीमसेनको लामो प्रधानमन्त्री कार्यकालबाट उनका शत्रु पाण्डे खलक लगायत उनको अन्त्य चाहान्थे । यति लामो समय उच्च पदमा रहेर थापाले देशको अखण्डतामा कुनै आच आउन दिएनन् । बेलायत र चीन जस्ता देशहरूमा नेपालको प्रभाव बढाएर राखे तर अन्त्यमा षड्यन्त्रको जालमा परेर उनले आत्महत्या गरे ।

नालापानीमा नाटकमा एकाङ्की नाटक हो । यस नाटकले पनि नेपाल र अङ्ग्रेजकाबीच नालापानी भन्ने स्थानमा भएको युद्धको नाटकीकरण गरिएको छ । यस नाटकमा अन्य नाटकमा भन्दा धेरै काल्पनिकताको प्रयोग भएको छ । यस नाटकमा पनि राष्ट्रप्रेमका धेरै प्रसङ्ग समावेश गरिएको छ । नरे कार्की नामक पात्रको कल्पना गरेर नेपालीहरूको वीरता र साहस देखाउने प्रयत्न यस नाटकमा भएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहमा भएका राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी विभिन्न विषयहको चर्चा भएको छ । अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र नालापानीमा तीन ऐतिहासिक नाटकहरूमा भौगोलिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक विषयका विभिन्न राष्ट्रप्रेमका प्रसङ्गहरू समावेश भएको छ । आज भन्दा दुई सय वर्ष पहिलेको नेपाली समाज, राजनीति, परम्परा र त्यस समयको युद्धको प्रसङ्गले राष्ट्रप्रेम देखाएका छन् ।

५.२ निष्कर्ष

दर्जनौ नाटकहरूको रचना गरेका बालकृष्ण समलाई नाटक सम्राटका रूपमा चिनिन्छन् । पुराण, इतिहास, समाज आदिलाई आफ्ना नाटकका विषय बनाउने समका ऐतिहासिक नाटकहरूमा भएको राष्ट्रप्रेमको खोजी यस शोधमा गरिएको छ । बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकहरू भक्त भानुभक्त, अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य, मोतीराम, नालापानीमा र रणदुल्लभ रहेका छन् । जसमध्ये पनि अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र नालापानीमा तीन नाटकहरू पूर्ण इतिहासलाई विषय बनाएर रचना गरिएकोले यसस शोधमा यिनै तीन नाटकहरूमा प्रयोग भएको राष्ट्रप्रेमको खोजी गरिएको छ ।

तत्कालीन समयमा नेपालले कमजोर शैत्य शक्तिका बावजुद शक्ति सम्पन्न अङ्ग्रेजहरूसँग साहस र वीरताका साथ युद्ध गरेको थियो । त्यस युद्धमा पृथ्वीनारायण शाह, अमरसिंह थापा, भीमसेन थापा, भक्ति थापा, बलभद्र कुंवर आदि योद्धाहरूको वीरता विशेष चर्चामा रह्यो । उनीहरूमा वीरतापूर्ण कार्यले नेपाली जनताका एकता र राष्ट्रियतामा मदत पुऱ्यायो । नेपालको भूभाग, संस्कृति, परम्परा र अखण्डताको रक्षामा उनीहरू दिनरात नभनी लागि रहे र जनताहरूले पनि उनीहरूलाई सगदो सहयोग गरे ।

१८७१ साल पछि नेपालले वीरतापूर्वक अङ्ग्रेजहरूसँग युद्ध लडेको घटना नै अमरसिंह नाटकको विषय हो । यस नाटकमा अमरसिंह माध्यमबाट देशप्रेम देखाइएको छ । भीमसेन थापाका माध्यमबाट तत्कालीन समयको दरबारीया षड्यन्त्र र दाउपेचको पर्दाफास गरिएको छ । नालापानीमा नाटकमा नेपाली युवाको वीरता र साहसको वर्णन गरिएको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

१. पुस्तकसूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज, र बन्दी विशाल भट्टराई (२०६६), प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, दो. सं.), काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।

आचार्य, ब्रतराज, आधुनिक नेपाली नाटक, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६६ ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद, समको दुःखान्त नाट्य चेतना, ते. सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६५ ।

....., नेपाली नाटक र नाटककार, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६१ ।

....., नाटकको अध्ययन, दो. सं. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६० ।

नेपाल, हेमचन्द्र, बालकृष्ण समका नाटकमा राष्ट्रिय चेतना, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., २०६९ ।

पाँडे, भीमबहादुर, राष्ट्रभक्तिको झलक, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०३४ ।

पोखरेल, रामचन्द्र, नेपाली नाटक सिद्धान्त र समीक्षा, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६२ ।

....., ऐतिहासिक नाटक र नाटककार बालकृष्ण सम, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन, २०६५ ।

भण्डारी, बुद्धिप्रसाद, विश्वका प्रमुख वादहरू, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६४ ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, शोधविधि, पाँ. सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६८ ।

शर्मा, गणेश, सम्पा. राजा, राष्ट्रियता र राजनीति, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०६१ ।

शर्मा, ताना, सम र समका कृति, चौ. सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०२८ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, साहित्यको इतिहास, ते. सं., काठमाडौं : पालुवा प्रकाशन, २०६५ ।

सम, बालकृष्ण, अमरसिंह, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०१० ।

....., भीमसेनको अन्त्य, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०१३ ।

....., चार एकाङ्की, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०२० ।

....., मेरो कविताको आराधन, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५४

संग्रौला, नारायणप्रसाद, प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, काठमाडौं, कन्काई कम्प्युटर सर्भिस,
२०६८ ।

सुवेदी, देवीप्रसाद, समको सुखान्त नाट्यकारिता, काठमाडौं : एकता बुक्स, २०६४ ।

२. पत्रपत्रिका सूची

खनाल, अर्जुन, 'बालकृष्ण सम र उनका ऐतिहासिक नाटकहरू', कुञ्जिनी (वर्ष १६, अङ्क १३,
२०६५/२०६६) पृ.११५ ।

रावल, भीम, 'राष्ट्रवाद, अन्धराष्ट्रवाद र अतिवाद', कान्तिपुर, (वर्ष २४, अङ्क ३१८, २०७३,
पृ. ७ ।

सापकोटा, दिनेश, 'राष्ट्र-राज्य कि राज्य-राष्ट्र ?', अन्नपूर्ण टुडे साप्ताहिक (वर्ष १, अङ्क २१
२०७३, चैत्र) पृ.१६ ।